

રાજજીની વાતો

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૨૭૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રાખજીની વાતો

વિગય ૮૪૪૪:૩

રાજાજીની વાતો

મૂળ લેખક
અદ્વૈતિ રાજગોપાળાચાર્ય

પ્રકાશક
પ્રસ્થાનકાર્યલેખ
અમદાવાદ

પ્રકાશક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૨૧૭૫

પહેલી આવૃત્તિ

*

સં. ૧૯૮૫

કિંમત

ગ્રાહકોને

૦-૨-૦

ટપાલખર્ચ માફ

૪૮૬

૦-૩-૦

ટપાલખર્ચ વધુ

મુદ્રક

ચીમનલાલ દિગ્ગજીભાઈ મહેતા

વસંત મુદ્રણાલય

ધીકાંટારોડ : અમદાવાદ

નિવેદન

‘સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા’નું પહેલું પુસ્તક ‘વીર વલ્લભભાઈ’ બહાર પડ્યા પછી માત્ર દશ જ દિવસમાં તેની ત્રણ હજાર નકલની પહેલી આવૃત્તિ ખસાસ થઈ ગઈ. માગ તો ચાલુ જ હતી એટલે બીજી આવૃત્તિ કાઢી અને તે પણ દશ જ દિવસમાં ખપી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ સરદાર સાહેબના વડોદરાના વિદ્યાર્થીજીવનના—‘મહાપુરુષ તરીકે’ના—એક વધુ ચિત્ર સાથે બહાર પાડી. આમ માળાના પ્રથમ પુસ્તકને વિરલ રીતે સત્કારવા બદલ ગૂજરાતી આશ્રમનો હું આભાર માનું છું.

સાથેસાથે, ‘વીર વલ્લભભાઈ’ના પુસ્તકમાં જગ્યાના અભાવે તેના લેખક શ્રી. મહાદેવ દેશાઈનો તેમ જ પોતાનો હક ઉઠાવી લઈ આ માળામાં તે પુસ્તક આપવાની ઉદારતા બદલ શ્રી. જીગતરામ દવેનો આભાર માની શક્યો નહોતો તે જાહેર રીતે માનવાની અહીં તક લઉં છું.

આમ તરતોતરત ત્રણ આવૃત્તિ કાઢવી પડી હોવાથી આ બીજું પુસ્તક બહાર પાડતાં વિલંબ થયો છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના જેલ ગયા પછી તેમના પદ્મશિખ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાળાચાર્યની ત્રણ વાર્તાઓ આપી છે. રાજાજીનો પરિચય ગૂજરાતની જનતાને આપવાની હવે ભાગ્યેજ જરૂર હોય. ‘નવજીવન’માંના તેમના લેખો દ્વારા, મહાત્માજીના જેલ ગયા પછી અસહકારના ત્રિવિધ કાર્યક્રમને સફળ કરવા આદરેલા દેશભ્રમણ દરમ્યાન આપેલાં ભાષણો

દ્વારા, ગયાની મદાસલામાં ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં તેમની ગાદી આચરવાનું કામ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી તેમના સિદ્ધાંતોનો મદાસલા પાસે ફરીથી સ્વીકાર કરાવવા કરેલાં હૃદયંગમ અને સચ્ચાટ દલીલયુક્ત ભાષણો દ્વારા, અને ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમની ‘જંલડાયરી’ દ્વારા ગૂજરાત તેમને આગમ છે જ.

રાજનજીની ખરી ખુબી તેમની સરળતામાં છે. એમનામાં જરાયે આડંબર કે કૃત્રિમતા નથી. કાકા સાહેબના શબ્દોમાં કહું તો ‘શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યની લેખનશૈલીમાં હીરાની ચમક નથી, ખંજરની આગી નથી, પણ મોતીનું લાવણ્ય અને સ્ફટિકની પારદર્શકતા છે.’

રાજનજીએ ઘણી વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની આ ત્રણ વાર્તાઓ છે. પહેલી ‘મુકુંદનનું પ્રાયશ્ચિત્ત’ ‘નવજીવન’માં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને બીજી એ ‘યંગ ઇન્ડિયા’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ત્રીજી તેનો અનુવાદ મેં યથાશક્તિ કર્યો છે. આ વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની અનુમતિ આપવા બદલ ‘નવજીવન’ના વ્યવસ્થાપક શ્રી. મોહનલાલ ભટ્ટનો હું આભારી છું. અનુવાદ કરવાનો મારો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે અને એ સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ માટે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનો આભારી છું.

આશા છે કે ગૂજરાત આ પુસ્તકને પણ એવું જ ઉત્તેજન આપશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અ મ દા વા દ
ધનતેરશ, ૧૯૮૪

}

રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી
પ્રકાશક

મુકુંદનનું પ્રાયશ્ચિત્ત

એક ગામડાની આમલીઓમાં છોકરાંના ટોળાએ ધમસાણ મચાવી મૂક્યું હતું. તેઓ વાંદરાંને રંજડતાં હતાં. મોટા છોકરાઓને તો તેમાં બહુ ગમ્મત પડતી હતી, પરંતુ નાનાં છોકરાંને તથા વાંદરાંને તો બ્યારે પોતે સપડાઇ જાય ત્યારે રમત વસમી થઇ પડતી. છતાં ધમાયકડીના ઘોંઘાટથી નબળાં છોકરાંને પણ શરૂ થતું. આમ રમત લાંબી ચાલી.

ઐટલામાં એક છેડેથી તીણી ચીસ સંભળાઇ. બધાં છોકરાં એ તરફ દોડ્યાં. નાનો મુકુંદન એક જાળરી વાંદરીના સખ્ત સપાટામાં આવી ગયો હતો. ફૂદાફૂદમાં એ બચ્યું જાડ પરથી પડી ગયું. મુકુંદને તે ઊંચકી લીધું. વીફરેલી વાંદરી મુકુંદન ઉપર તૂટી પડી. તેને હાથે અને મોંએ બચકાં ભરી લીધાં અને પછી તેનો ઘોઘરો પકડ્યો.

બધાં છોકરાં ખૂસો પાડ્યાં જ કરે: “છોડી દે, તું એ બચ્યાને છોડી દે.”

પણ મુકુંદન એવો હેબતાઇ ગયો હતો કે બધાં શું કહે છે તે એ સમજે જ નહિ. કાંઇ છોકરાની પણ પાસે જવાની હિંમત ન ચાલી. અને પેલી છંછેડાયેલી વાંદરી તો

એને પીંખ્યાં જ કરે. એટલામાં એક મારી નામનો અંત્યજનો છોકરો આગળ ધસ્યો, અને તેણે મુકુંદનના હાથમાંથી અચ્ચું લઈ લીધું. વાંદરી મુકુંદનને છોડી, મારી ઉપર ફટી, પણ મારી તો અચ્ચાને એકદમ નીચે મૂકી, જમીન પર લાકડી પડી હતી તે લઈ, વાંદરીની સામે થયો. એટલે વાંદરી પોતાના અચ્ચાને લઈને નાડી. અચ્ચાને પોતાને પેટે વળગાડી વાંદરી તો ફટાંકને ઝાડની છેક ટોચે જઈને બેઠી. મુકુંદન જમીન પર બેભાન પડ્યો હતો. ઘણાંખરાં છોકરાં તો એટલાં બી ગયાં હતાં કે એ બિચારાને શું કરવું એની તમને સમજ જ ન પડી. એ અધાં ગામમાં ખૂસો પાડતાં દોડ્યાં: “મુકુંદન મરી ગયો !” “વાંદરાએ મુકુંદનને મારી નાંખ્યો !”

પરંતુ મારીએ તો પોતાનો નાનો ભાઈ જે બીજન સાથે નાસતો હતો તેને પાછો ખેંચાવ્યો.

“ચિત્તન, જન તો, પાસેથી થોડું પાણી લઈ આવ,” એમ કહી મુકુંદનના મોં ઉપરથી તેણે લોહી લૂછવા માંડ્યું.

પેલો છોકરો એક નાનો મારીનો ઘંડો ભરીને પાણી લઈ આવ્યો. મારીએ મુકુંદનના મોં ઉપર પાણી છાંટ્યું એટલે થોડી વારમાં તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. પરંતુ લોહી તો હજી પુષ્કળ વહેતું જ હતું.

“આવ ચિત્તન, મને તું હાથ દેને; આપણે મુકુંદનને એની બા પાસે પહોંચાડી દઈએ,” મારીએ કહ્યું.

૨

મુકુંદનની મા વિધવા હતી. લાગલાગટ ત્રીસ દિવસ તાવમાં રહી તેનો ઘણી મરી ગયો હતો. ગામના ‘વૈઘરાજ’ની એકે દવાની ટીક્કી લાગી નહિ. એ બિચારીને ભગવાન

ઉપર ભરોસો હતો અને હિંમત રાખીને રહી હતી. ગામમાં ઝોળખાણપાળખાણવાળાઓને ચાર પૈસા પતિએ ધીરેલા તે બધા તેણે ધીમે ધીમે વસુલ કરી લીધા, બધાં ખેતરો નિયમિત સાંથ ભરે, એવા સારા ખેડૂતને સાંથી દીધાં, અને ઘરસંસાર ચલાવવા માંડ્યો. છોકરાને એણે નિશાળે મૂક્યો. ગામમાં સમ ખાવા જેવી નિશાળ હતી, પણ તેથી ચાલતું ચલણ થયું. ઘેર મા, દીકરાને રામ અને હનુમાનની વાતો સંભળાતી અને કોઈ વાર મહાભારતમાંથી પણ વાતો કહેતી. જીવન વિધવાને આ એકલવાયું જીવન ઘણું ચે દોષલું લાગતું, પણ ઈશ્વર ઉપરની તેની અચળ શ્રદ્ધા અને ધરમધ્યાનથી તેને શાન્તિ મળતી. ભગવાન તેના બેલી હતો.

નાઈપોઈ સેવાપૂજા કરીને તે રાંધવા સારૂ ચૂલા આગળ પેડી હતી, ત્યાં તો લોહીચૂતા મુંકુંકને લઈ મારી અને ચિત્તન અંદર આવ્યા અને ચાંકેલી મા આગળ છોકરાને મૂક્યો.

“ઓ મારા રોવાઓ, આ શું કરી લાવ્યા ?” એમ કહેતી માએ લોહિયાળા દીકરાને ઝડપી લીધા. એ એકલ વિધવાના આ ભયતરત કાર્યમાં અને આમલીઓમાં વાનર માતાએ જે ધસારો કર્યો હતો તેમાં ફેટલું બધું સામ્ય હતું ? મારીએ જે બન્યું હતું તે ટૂંકમાં સમજાવ્યું.

ચહેરા ઉપર આભારયુક્ત સ્મિત સાથે માએ પૂછ્યું : “દીકરા, તમે કોણ છો ?”

“મા, અમે અંત્યજ છીએ,” પેલાઓએ પાછા હડતાં જવાબ આપ્યો.

તમામ વસ્તુ ભૂલી જઈને એ બરાડી બોલી : “અંત્યજ !

તમે ઘરમાં પેઠા જ કેમ ? અને તે ય વળી છેક ચૂલા પાસે !
ઓ મારા ભગવાન ! હવે શું થશે ?” એમ કહી એક ભારે
કમહાર કાઢ્યકી ચિન્ન ઉપર ફેંકી. મારીએ વચ્ચે પડીને
ધા ઝીલી લીધા. તમ્મર ખાઈ તે નીચે પડ્યો. ચિન્ન
ચીસ પાડતોકને નાઠો.

“ આ લુચ્ચાઓએ માંડે ઘર અને માંડે રસોડું
અભણવી માર્યું અને પાછા ગામમાં મારી ફગેતી કરવા બેઠા છે,”
આમ અતિશય ત્રાસ પામતાં બોલી.

મારી બોલો થયો. વાગેલે પગે ખૂબ પીડા થતી હતી;
તેને પકડીને તેણે બાઈને કહ્યું:

“ બા, તમારા દીકરાને મોટી વાંદરી કાંદરડી ખાતી
હતી તેની પાસેથી મેં એને છોડ્યો; તેના બદલામાં તમે
મારો પગ ભાંગ્યો !”

“ તું અને તારી વાંદરી પડોને ગંગા ધરામાં. આ
પાપમાંથી હું હવે કેમ કરીને છૂટવાની ? તમારા લોકની
અમે છાયા ય ન લઈએ, અને તું તો છેક મારા ઘરમાં પેઠો.
હાય હાય ! છેક રસોડામાં, દેવસેવાની ઓરડીમાં ! હે રામ,
હે કૃષ્ણ, હે ભગવાન ! હું ક્યાં જાઉં ? આ બ્રહ્મવેડો હવે શે
ધાયો જશે ?”

મારી બિચારો હતો એનો પગ પંપાળતો જ બોલો હતો.

“ અત્યા ચંડાળ, હતો જય છે કે નહિ ?” એમ
બરાડતી બાઈએ બીજી એક લાકડી લગાવી. બિચારો છોકરો
ખૂમ પાડતો નાઠો, અને રસ્તા પર જઈ બોલો.

અત્યાર સુધીમાં બારણે તો લોકોની દહ જમી ગઈ હતી.

લોકો હાય હાય કરતા પોકારતા હતા: “ ઘરમાં
અંત્યજના છોકરા પેઠા !”

દર રસ્તાને નાકે મારીની મા, પોતાનાં છોકરાંને કાઈ મારી નાંખશે એ બીકે ખૂબો પાડતી બિબી હતી.

૩

પેલા પ્રસંગને બની ગયે એ વરસ વીતી ગયાં છે. મુકુંદન હવે કાંઈક મોટો થયો હતો. એ માઇલ છેટે આવેલા કમલાપુરની અંગ્રેજી નિશાળમાં તે ભણવા જતો હતો. વેલ-પટ્ટીથી બીબી પણ એ છોકરાઓ એ જ નિશાળમાં ભણવા જતા એટલે સંગાથ પણ હતો. વાંદરીની વાત લગભગ બૂલાઈ ગઈ હતી. માત્ર મુકુંદનના મોં ઉપર એક મોટા ધાનું નિશાન રહ્યું હતું.

મારી બિંબ વરણના છોકરાની બાબતમાં વચ્ચે પડ્યો અને બ્રાહ્મણના ઘરમાં પેસવાનું તેણે સાદસ કર્યું એ એની મા બૂલી જ શકતી નહોતી. પાછળથી એને જેટલાં દુઃખ પડ્યાં એ બધાંનું કારણ આ હડહડતા પાપાચરણને જ તે માનતી. પોતાની ખરી કમાણીના પૈસા ખરચી મારીઆઇ માતાના મોટા ઓચ્છવ વખતે ત્રણ વરસ સુધી દર વરસે એક એક બકરો તેણે ચઢાવ્યો, અને પાપમાંથી છોડાવવા માતાજીને ઘણીએ આજીજી કરી. પરંતુ માતા પ્રસન્ન થાય જ નહિ. પહેલાં તેનો ઘણી તાડીને માંડવે છ સાત દિવસે જતો તે હવે રોજ જવા લાગ્યો. ગરીબાઇ અને દુઃખ વધવાની સાથે તેનું વ્યસન પણ વધતું જ ગયું. ઘણી વાર તો એવું બને કે મોટે પરાડિયે બિહીને બપોર સુધી જંગલમાં ફરી ફરી લાકડાં વીણી લાવીને વેચ્યાના જે પૈસા આવ્યા હોય, તે ખેલે માણસ બિહાવી લઇ તાડી પીવા બસ અને છોકરાં

જૂએ ટળવળે. પીને દે થઈ એ ઘેર આવે અને પછી ખાવાનું માંગે. ઘરમાં કશું હોય નહિ એટલે સોંઘી ગિયારી પેલી ઘેરે તેના બોગ મળે.

માર ખાતી ખાતી એ બાઈ બોલે: “મારી, ચિત્તન, રડશો નહિ મારા દીકરા. હવે મજૂરો લેવા પેલો માણસ આવશે ત્યારે આપણે કેન્ડી જતાં રહીશું. આ વડે ભલે તાડીની દુકાનમાં સળડતો.”

એ વરસ વરસાદ ન થયો. બધાં ખેતરો સૂકાઈને વેરાન થઈ ગયાં. ગરીબ લોકોને ખ્યાંયે રોજી ન મળે. સડની દશા ખૂરી આવી હતી. પરંતુ અંત્યજ લોકોની દશા તો વર્ણવી નીચે તેવી નહોતી. બગીચાઓ માટે મજૂરની ભરતી કરવા કુંગની આવ્યો. જૂએ મરતાં લોકોએ તેને અન્નદાતા તરીકે વધાવી લીધો.

ખેતીવાળા તો કહેવા લાગ્યા: “આ માણસો તો અજાન લોકોને બોળવીને ફસાવવા આવ્યા છે. તેઓ જુદું વચનો આપીને ગરીબ લોકોને છેતરે છે.” છતાં કેટલાંય કમનસીબ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ખુશીથી કુંગનીની સાથે ગયાં. મારીની માએ પણ પોતાને છૂટકારો શોધ્યો. પોતાના બે દીકરાને પણ સાથે જ લીધો. પહેલાં તો ઘણીને દેશમાં મૂકી જવાની વાત હતી, પણ છેલ્લી ઘડીએ તેણે દારૂતાડીને ન અડકવાના સોગન લીધો અને તે પણ સાથે આવ્યો.

૪

બીજાં ત્રણ વરસો વીતી ગયાં. મુકુંદને શાળાનું પરીક્ષામાં માન સાથે પ્રસાર થયો. મા ઉપર તેને બહુ જ વહાલ હતું. તેણે મન સાથે ત્રિયાર કર્યો કે ‘ઘેર જઈ માને આ

ખુશખબર જલદી પહોંચ્યાડું. 'તેના મિત્રોની દરખાસ્ત પાસેની ટેકરી ઉપરના મંદિરે જઈ આવ્યો દિવસ ગમ્મતમાં ગાજવાની હતી, પણ તે કબૂલ કરતો નહોતો.

એક મોટા છોકરાએ કહ્યું: “મુકુંદન, આમ છોકરી જેવો શું થાય છે? તારે અમારી સાથે આવવું જ પડશે. મોડું થઈ જશે તો છેક તારે ગામ આવીને પહોંચાડી જઈશ, પણ તારે આવવું તો પડશે જ.”

છએક છોકરા બોલી ગયા: “હા, હા. આવવું જ પડશે.” એટલે મુકુંદનને કબૂલ થવું પડ્યું, અને બધા ઉન્નાણી કરવા બિપડ્યા.

તહેવારનો દિવસ હતો એટલે જત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં ભાં જતાં હતાં. છોકરાઓને બહુ જ મજા પડી. તેઓએ ધરાધને આનંદ માણ્યો. તેમનામાંનો એક રૂના કોઈ શ્રીમંત વેપારીનો દીકરો હતો. છોકરો લાડકવાયો હતો. તેની પાસે પોતાની મરજીમાં આવે તે રીતે વાપરવા મળેલી એક પાંચ રૂપિયાની નોટ હતી. તેમાંથી બધાએ મીઠાઈ ખાધી અને આખો દિવસ તડકામાં ભટક્યા.

ટેકરી ઉપરથી બિતરતાં મુકુંદન કહે: “રામકૃષ્ણ, ખૂબ તરસ લાગી છે.”

છોકરાઓએ જવાબ આપ્યો: “આટલામાં કોઈ જગાએ પાણી નથી.”

“જાઓ, જાઓ,” પેલા મોટા છોકરાએ કહ્યું. “આ પાસે જ હનુમાન તળાવ છે, એટલું જ નથી જાણતા?”

નજીકમાં જ ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલી હનુમાનની મોટી મૂર્તિ હતી, અને તેની પાછળ ઉપર જણાવેલું તળાવ હતું.

પાણી સારીપેટે ગંદું હતું, પણ મુકુંદનને ખૂબ તરસ લાગી હતી એટલે તેણે તો એ પીવાયતેટલું પીધું. પછી હનુમાનની પૂજાડી જોવા થોડું થોભાને પાછા ગિપડ્યા. મુકુંદન ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે મોડું થઈ ગયું હતું, અને અંધારું પણ ખૂબ થઈ ગયું હતું. અવાજ સાંભળતાં જ એની મા બારણું ઊઘાડવા દોડી.

તે બોલી: “મારા દીકરા, આખો દિવસ થયો તારી રાત જોતી બેસી રહી છું અને તું કેમ આટલો મોડો આવ્યો? તું સવારે તો કહેતો હતો કે પરીક્ષાનું પરિણામ જણાશે કે તરત જ તું મને કહેવા દોડી આવશે.”

“આ, અમે ટેકરી ઉપરને મંદિરે ગયા હતા. બધા છોકરાઓએ ત્યાં ઉગ્મણી રાખી હતી. હું તો ધણો થે ઘેર આવતો રહેવાનું કરતો હતો, પણ બધા છોકરાઓએ મને આવવા જ ન દીધો.”

“કાંઈ નહિ, બેટા. પણ તારી પરીક્ષાનું શું થયું?”

“તેમાં તો, આ, હું પહેલા વર્ગમાં વળી પહેલે નંબરે પાસ થયો છું.”

માએ દીકરાને જાતી સરસો ચાંપ્યો. તેની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં. તેના જેવી વિધવા માતા વિના બીજું તો કોણ એના મનના વિચારો કહી શકે?

૫

ઘર કેમ આજે સૂનકાર છે? મોટી ખુશાલીના છેલ્લા બનાવને તો હજી થોડાજ દિવસો થયા છે.

હકીકત હુંકામાં જ કહી શકાય એમ છે. પેલી ટેકરી ઉપરની ઉગ્મણીમાંથી ઘેર આવ્યો તે જ રાતે મુકુંદન માદો પડ્યો. તેના પેટમાં કાંઈક થઈ આવ્યું. કામળિયું છે તેની

કાઈને ખબર ન પડી. મા બિચારી સારવાર કરતી હતી તે પણ રોગમાં ઝપટાઈ. ગામડાગામમાં, ત્યાં દારિદ્ર અને અસાધનું સામાન્ય પ્રવર્તે છે, ત્યાં માંદા માણસને બચવાની આશા ઓછી જ હોય છે. છોકરો તો પાડાપાડોશીની સારવારને પરિણામે જેમ તેમ કરીને બચ્યો. પરંતુ માએ તો ત્યાં સુધી હલાયુંચલાયું નહિ ત્યાં સુધી પોતાનું દુઃખ છાનું જ રાખ્યું, અને પછી તો કરો ઇલાજ કામ આવે તેમ રહ્યું જ નહિ.

એક વાર કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે બોલી બીઠી: “ઓ મારા દીકરા? કોણ હવે તારી સંભાળ લેશે?” આટલા શબ્દો બોલી, વળી તે બેભાન થઈ દળી પડી, અને થોડી ક્ષણમાં તેનો આત્મા બીડી ગયો.

૬

પંદર વરસ વહી ગયાં હતાં. જૂનાંસ્થાનો હવે ઓળખાય એવાં પણ નહોતાં રહ્યાં. વેલમપટ્ટી લગલગ ઉજડખંખ થઈ ગયું હતું. બ્રાહ્મણવાડો આખો અલોપ થઈ ગયો હતો. એક માત્ર મંદિરના પૂજારીનું ઘર બાકી રહેલું હતું. પણ અડધી ચેરી ખંડેર થઈ ગઈ હતી.

મારી અને ચિત્તન તેમનાં માબાપ સાથે લંકામાં ઉછરીને મોટા થયા. તેઓ ચાના બગીચામાં રહ્યાં ત્યાર પછી તરત જ બાપે જૂની લત શરૂ કરી હતી. થોડા વખત પછી તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. તેણે સ્ત્રીને કનિયો કર્યો અને બાંખારી બની દામેદામ ભટકવા માંડ્યું. પછી તેનું શું થયું તેની કોઈને ખબર ન પડી. મારી અને ચિત્તન મા સાથે ચાના બગીચામાં રહી મજૂરી કરવા

લાગ્યા ને સાદું સંયમી જીવન ગાળવા લાગ્યા. મારી હવે ૨૫ વરસની ઉમરનો થયો હતો. તેની માએ એક પડોશી મજૂરની બગીચામાં જ જન્મેલી છોકરીનું દીકરા માટે માગું કર્યું. તેનો સ્વીકાર થયો. લગ્ન થયા પછી થોડા જ વખતમાં મારીએ પોતાના વતન ગામડામાં જઈ વસવાની વાત કાઢી.

“ આ દૂરના દેશમાં આપણે શા સારું વૈતરું ફટ્યા કરીએ, મા, અહીં આપણને ઘરખાર નથી, દેવ નથી, મુખે રોટલો ખાવાનો નથી. અહીં માણસનું જીવનર એનું પોતાનું નથી. આપણે દોરની જેમ જીવીએ છીએ. હવે આપણી પાસે બસોડા રૂપિયાનો જીવ થયો છે. આપણે દેશ જતાં રહીએ. એક ગાંડું રાખશું, બગદની કે ગાયોની જેડ લઈશું અને નીરાંતે રોટલો ખાઈશું. આપણા દેશમાં સેંકડો લોકો એથી યે ઓછામાં આનંદ માને છે. ”

“ હા દીકરા, ” માએ કહ્યું. “ ચાલો ત્યારે જતાં રહીએ. મને પણ આપણી જૂની ઝૂંપડીમાં મરવાનું ઘણું મન છે. ”

હિંદુસ્તાન જતા મજૂરોની પહેલ વહેલી ટૂંકડીનો સાથ શોધી તેઓ પોતાને ગામડે પાછાં આવ્યાં. મારીએ બગદની જેડ અને ગાંડું વસાવ્યાં.

પણ લાગ્યું બે ડગલાં આગળ જ હતું. એક બગદનો પગ અગ્નિજ્વાલામાં લૂલો થયો, એટલે એ તો માથે પડ્યો. એને વેચી શકાય એમ પણ નહોતું. મારીએ ગુજરીમાંથી બીજો બગદ લીધો. પણ એટલામાં દોરની મરકી ચાલી, અને તેના ત્રણે બગદ તેમાં ઝપટાઈ ગયા. તે ગામના એક ખેડૂતને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો અને જેમતેમ કરીને માનું પોષણ કરવા

લાગ્યો, તેનો લાઈ ચિન્ન કળિયાખોર તીવ્રો, અને મલાયા તરફ જતો રહ્યો.

છતાં મારીની પંદર વરસની સ્ત્રી પૂવી એ દુખિયાનો વિસામો હતી. તે બુદ્ધિશાળી, ચપલ અને બહાદુર હતી, અને પચીસ વરસની હોય એટલું કામ કરતી. જ્યારે જ્યારે ઘરના કામથી નવરાશ મળે ત્યારે જંગલમાં જઈ બગતણુ આણતી, અથવા ખેતરે જઈ ઘાસનો ભારો લાવી તેની ઠીક ઠીક કિંમત લઈ આવતી. ભારા વેચવામાં તે હમેશાં ફાવતી. અદવાડિયે એ ત્રણ વાર તે ચળકતી ખેત્રાની લાવે તેનાથી ઘણીની કમાણીમાં ઉમેરો થતો. તેઓ જેમતેમ કરીને પેટ ભરતાં હતાં.

વેલમપટ્ટીને સાડા આ વરસ મહાવસમું હતું. વરસાદનો છાંટો પડ્યો નહોતો. એ ભાગમાં ચાર વરસથી વરસાદના સાંસા તો હતા જ, પણ આ વરસે તો સૂકવણાની અવધિ આવી હતી. લગભગ બધા કુવામાંથી પાણી સૂકાઈ ગયાં હતાં. ખેતર ખેતી વિના ઉઘાડાં પડ્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ પીવાનું પાણી મેળવતાં પણ આપદા પડતી. ઘણાં કુટુંબો પેટનો ખાડો પૂરવાને ઘર છોડી દૂરદેશ ચાલ્યાં ગયાં. પણ મારી અને તેની સ્ત્રીથી જવાય એમ નહોતું, કારણકે ડાશી ઝૂંપડી મૂકીને ખસવાની સાફ ના પાડતી હતી. તે કહેતી, “ દીકરા, મારાં હાડકાં અહીં જ પડવા દે. આ તો મરિયાઈ કોખ્યાં છે. આપણે અહીં રહીએ કે નાસી જઈએ તો યે દીકરા, એ આપણને માફ કરનાર નથી. ”

તેઓ લંકાથી પાછાં ફર્યા ત્યારથી ડાશીને જૂના દિવસો ફરીફરીને માફ આવતાં હતા. તેને લાગતું કે પોતાના

દીકરાઓએ બ્રાહ્મણનું ઘર અલગાવ્યું તે પાપને પરિણામે આજે આ બધાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

“એ બ્રાહ્મણીના રસોડા પાસે તું ગયો જ શા સારું ? એ તો મહાપાપ કહેવાય, બેટા.” ડોશી ફરીફરીને કહેતી અને મનમાં બોલ્યાં કરતી, ‘ખમા કરો, મરિયાઈ; ખમા કરો, મા.’

વેલમપટ્ટીમાં હવે અંત્યજ્ઞેનાં પાંચ જ ઘર રહ્યાં હતાં. ગામનું તળાવ ઘણા વખતથી સૂકાઈ ગયું હતું. આખી સીમમાં માત્ર એક પંડાશી વેલ્લાગના ખેતરના કુવામાં થોડુંક પાણી રહેલું, તેમાંથી તેઓ પીવાનું પાણી લાવતાં. પણ તેમનાથી કુવામાં ઘડા ઉતારાય એવું તો હતું જ નહિ, કારણ દેડનાં વાસણ અડકે તો કુવાનું પાણી અલગાઈ જાય. સાંગે કોસ ખેંચવાનું પૂરું થાય ત્યાં સુધી તેઓ રાહ જોયા કરતાં. પછી બગદને છૂટા કરીને નવડાવવામાં આવે, ત્યાદ્યાદ દેડની સ્ત્રીઓને નીકમાંથી એકએક ઘડા પાણી ભરવાની રજા મળતી. આ કિંમતી પાણીના સરખે સરખા ભાગ લેવા માટે સ્ત્રીઓમાં લડાલડી અને ચીસાચીસ થઈ રહેતી. કોઈ કોઈ વાર કેટલીક સ્ત્રીઓ વાંકી થઈને છીછરી નીકમાંનું બધું પાણી ડલોળી નાંખતી. બાકીની ક્રોધે બળી જતી, અને ખેતરના મજૂરો આ કળિયો જોવા ઉભા રહ્યા હોય તેમની આગળ ફરિયાદ કરતી. પેલા નિરસકારથી કહેતા, “તમે દેડાં તો કુતરાં એવાં જ જંગલી રહ્યાં !”

૭

કદી ગૌડનના દીકરા હમેશની જેમ ખેતરની છાપરીમાં સૂતા હતા. ખેતરમાં પાક નહોતો એટલે ચોકી તો કરવાની

નહોતી; પણ ફેટલાંક અધભૂખ્યાં દોર અને ચામડાના કોસ તથા દોરડાં એટલી વસ્તુઓ ચોરાઈ જાય એવી હતી ખરી. રાત્રિ શાંત હતી. થાકેલી કુદરત બ્યારે વિશ્રાંતિ લે છે. ત્યારે જગતનાં તમામ કલહો અને દુઃખો દ્યાર્ધ જાય છે. માથા પર સુંદર નિર્ભંગ ચંદ્ર પ્રકાશતો હતો, અને આ સૂકાંબંઠ ખેતરે; પણ દૂધ જેવી ઊજળી ચાંદનીમાં રળિયામણાં લાગતાં હતાં.

એકાએક કુતરાંના ભયાનક ભસવાથી શાંતિમાં ભંગ પડ્યો. એક પડછાયો ફૂવા આગળથી નીકળી નાનાં ઝાડવાંની છાયામાંની નીકને રસ્તે ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો હતો.

‘કાણુ છે એ ચોર ?’ કદી ગૌડનના નાના દીકરાએ ખૂમ પાડી.

‘શું છે ? શું છે ?’ મોટા સેનગોદને અડધી ઊંધમાં પૂછ્યું.

‘અરે કાકા ! અરે રાખિયાગૌડા ! અરે પાલાની ! ચોર છે ચોર ! કોસ લઈને નાસી જાય છે ! પકડો ! પકડો એને !’ નાના છોકરાએ ખૂમરાણ મચાવી મૂક્યું. પછી તો ખૂમાખૂમ અને ચીસાચીસનો પાર ન રહ્યો. પાડોશના ખેતરોવાળાઓ પણ જાગી ઊઠ્યા, અને માણસો અને કુતરાં કીકિયારી કરતાં અને ભસતાં દેડવા લાગ્યાં.

ચોરને પકડાતાં વાર ન લાગી. એક જુવાન સ્ત્રી પાણી ચોરી જતી હતી ! દોરડું ને ઘડો લઈને તે આવી હતી અને તેણે ફૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું હતું.

‘અલ્યા !’ કદીના છોકરાઓ સાથે ખેલી ઊઠ્યા. ‘આ તો દેડણુ છે. એણે ફૂવામાં ઘડો ખેળ્યો. મારી નાંખો એને, મારો લાત, એનો ઘડો ફેડી નાંખો, એનાં હાડકાં ખોખરાં કરી દો !’

એક પ્રજામાં ઘડાના કકડેકકડા થઇ ગયા, અને બિચારી છોકરી પર ઉપરાઉપરી પ્રહાર પડવા લાગ્યા. અંતે તે બેલાન થઇને જમીન પર પડી.

‘ બચ કરો, એ મરી ગઈ છે, હવે એને વધારે મારશો મા. ’ સેશન્સ કોર્ટનો કડવો અનુભવ પામેલા રાખિયાગૌડને કહ્યું. ‘ એક ખાડો ખોદો અને કુતરીને એમાં દાટી દો કે કશી પંચાત ન રહે. ’

આ શબ્દો સાંભળી પેલા કોપેલા માણસોને કંઈક ભાન આવ્યું.

‘ આ છોકરી કોણ છે, કોઈ જાણે છે ? ’ એક ડાસાએ તપાસ કરવા માંડી.

‘ પેલા કાંડી મારીની વડુ. અરે રામરામ ! બાપડી આમ છે તો ભલી, પણ એને આ શું સજયું ? કદીનો મોટો છોકરો બોલ્યો. ’

‘ કાલે એ ઢેડાંઓને અમે પાણી લેવા દીધા વિના કાઢી મૂક્યાં. એટલે હરામખોરોએ આ કામ કર્યું, ’ નાના ભાઈએ કહ્યું.

‘ ધરમ ને પ્યાન, સાઈ ને નરસું, બધું આ ભયંકર સૂકવણામાં બેગસેગ થવા બેઠું છે, ’ એક ઊંચા ગૌડનના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યા.

‘ એ મરી નથી ગઈ, ઢોંગ કરે છે. મારો એને લાત, એટલે ઊડીને ઘેર દોડી જશે, ’ એક બીજાએ કહ્યું, અને પોતાની સલાહને અમલમાં પણ મૂકી. છોકરી જરાક હાલી, પણ ઘેર દોડી જવા ઊઠી ન શકી. ઉપરથી લાતોનો વરસાદ પડતો હતો. છતાં તે હજી બેલાન જ પડી હતી.

‘ ઉપાડો એ કુતરીને અને શેરીમાં મૂકી આવો, ’ રાખિયાગૌડને સલાહ આપી.

ત્રણ ચાર જણે છોકરીનું ગાંસડી જેવું થઇ ગયેલું સરીર ઉપાડ્યું અને એને શરીરમાં મૂકી આવ્યા.

૮

અનાથ છોકરાનાં પરાક્રમો સાચોસાચ નોંધી રાખેલાં હોય તો તે હમેશાં વાંચવા જેવાં હોય છે. આપણે બધાં દુર્ભાગી ન હોઈએ, પણ આપણા કરતાં વધારે દુર્ભાગી એવા કોઈના અનુભવોમાંથી આપણે બોધ તો દરેક જણ લઈ શકીએ. માના મરણ પછીનાં મુકુંદનનાં પરાક્રમો બહુ જ રસ પડે એવાં અને બોધદાયક છે. પણ એ પોતે તે લખી નથી ગયો, અને હવે બીજાઓ પાસેથી તે બેગાં કરવાથી કશો લાભ નથી. એટલું કહેવું બસ છે કે હવે એ પૂરેપૂરો ડાક્ટર બન્યો હતો, અને કમલાપુરનું લોકલ ફંડનું ઇસ્પિતાલ એના હાથમાં હતું. તેણે દૂરદૂર લમવામાં મણા નહોતી રાખી. ભૂગોળનું ધણું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે મેળવવું એ અનાથ છોકરાઓનો હક છે.

ચાર મજબૂત માણસો ખભે એક કાથીનો ખાટલો લઇને દવાખાનાના ચોગાનમાં દાખલ થયા. ડાક્ટરની ઑફિસ સામે આવી તેમણે ખાટલો હાળવેથી જમીન પર મૂક્યો અને ખૂસ યાડી: ‘સ્વામી ! સ્વામી !’ એમનો અવાજ જ કહી આપતો હતો કે તેઓ સારવાર માટે આવેલા ‘અસ્પૃશ્યો’ હતા.

‘એ શું છે, મૂઠ્યા ? જા, જે તો ખરો, મડદું છે કે શું ?’ ડૉ. મુકુંદન વાર્ષિક નિવેદન માટે પત્રકોના સરવાળા કરતા હતા અને તાળો મેળવતા હતા, ત્યાંથી નજર ઊંચી કરીને તેમણે દવાખાનાના નોકરને કહ્યું.

ગામની નિર્ધાળના હોડમાસ્તર, સવારે ફરવા ગયેલા ત્યાંથી

પાછા ફરતાં જરા દવાખાનામાં ડોકિયું કરવા આવેલા તેમને ડાકટરે કહ્યું: ‘ તોઆ છે આ મામથી ! લમલમ દરેક અઠવા-ડિયે ખૂન અને મડદાની તપાસ તૈયાર હોય જ છે. ’

‘ બહુ જ જંગલી અનાડી છે આ જિલ્લાના લોકો, ’ તાંજેરના વતની હેડમાસ્તરેટાપશી પૂરી. ‘ ધૂળમગ્નની વાતમાં લડી પડે છે, અને એમાંથી તરત જ મારામારી અને ખૂન થાય છે. આ લોકોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વધારે પ્રચાર કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી જ કંઈ સુધારાની આશા રાખી શકાય. ’

‘ મડદું નથી, સાહેબ, ’ મૂથાએ કહ્યું. કોઈ છોકરીને સખત માર પડેલો છે. ’

‘ એ લોકોને કહે કે છોકરીને અહીં ટેબલ પર લાવે, ’ મુકુંદને કહ્યું.

‘ મને લાગે છે કંઈક બૈરીનો ઝગડો હતો, ’ હેડમાસ્તર સહેજ હસીને બોલ્યા.

‘ હોય, ચાલો જોઈએ તો ખરા, ’ મુકુંદને કહ્યું.

પેલા માણસોએ છોકરીને ખાટલામાંથી ઉપાડી અને અંદર મોટા ટેબલ પર લાવી સૂવાડી.

‘ બહુ જ સખત માર છે, ’ ઘાતપાસતાં ડાકટરે કહ્યું. બહારની ઘણીખરી ધળ કેવળ ઉઝરડા હતા, પણ બંને હાથનાં હાડકાં ભાંગી ગયાં હતાં.

‘ એ જીવશે ખરી ? ’ મારીએ પૂછ્યું. છોકરીને લાવનાર ટોળામાં એ હતો.

“ મારી ધરવાળી છે, સાહેબ. એ જીવવાની આશા લાગે છે ? ’ મારીએ પૂછ્યું. તેની આંખમાંથી આંસુ દડદડવા લાગ્યાં.

‘ હા, જરૂર ! એ સાવ સાજી થઈ જશે. બહા માણસ

એને મહિનો ધરિપતાલમાં રાખવી પડશે. ’

મારીએ એકદમ હુલ્લો મૂક્યો. ‘અરેરે, એક મહિનો હું કેમ કાઢીશ ? એની કાંજનું અમે શું કરીશું ? ’

‘ મૂરખ, એને અમે અહીં ખવડાવીશું. તું ચિંતા નહિ કર. ’

‘ મારી, તને ખબર નથી ? ’ એના એક સાથીએ કહ્યું.

‘ ડાકટર સાહેબ આપણા જ ગામના એવા છે; આપણા સીનૈયાના દીકરા. એ આપણી લાજ રાખશે. એને સાજી કરી દેશે. ’

‘ તેઓ એને ખાવાનું આપશે. એ સાજી થઈ જશે ત્યાં સુધી તને પણ કંઈક ખાવાનું આપશે. ડર મા, ’ ત્રીજો બોલ્યો.

‘ ડરીએ શા માટે ? રવામી બહુ ભક્ષા છે, ’ ત્રણ જણ ફરી સામટા બોલી બહ્યા.

મારીએ હવે મુકુંદનના મોં સામે તાકીને જોયું.

‘ તમે મુકુંદયા, નહિ સ્વામી ? ’ તેણે પૂછ્યું.

‘ હા, હા, ’ છોકરીના ભાગેલા હાથ તપાસતાં મુકુંદને અધીરાઈથી જવાબ આપ્યો.

‘ જય જય, ડાકટર સાહેબ, ’ હેડમાસ્તરે કહ્યું. ‘ કેસ અટપટો છે, એટલે તમને ખલેલ પાડવી દીક નહિ. હું જાઉં છું. ’

‘ જય જય, માસ્તર સાહેબ, ’ મુકુંદને કહ્યું. મારી તરફ વળીને બોલ્યો, ‘ આ કનિયો શો હતો, અલ્યા ? આ શી રીતે બન્યું એ તો કહે. ’

પેલા માણસોએ વાત સંભળાવી. સૌ સામટા બોલતા હતા તેથી શું બન્યું છે એ સમજી લેતાં મુકુંદને જરા મુરકેલી પડી.

૯

‘ આ કેવું વિચિત્ર ! ’ મુકુંદન મનમાં કહેતો હતો. ‘ ન્યારે ન્યારે હું આ ગરીબ છોકરી પાસે જાઉં છું, ત્યારે ત્યારે મને મારી

માતાનાં ફૂલોની મધુર સુવાસ આવે છે ને હું મુઝ થઈ જાઉં છું.’

વાચક, ધણી વરસો પહેલાં લીધેલી મધુર સુવાસ, અથવા અચપણમાં સાંભળેલો સંગીતનો એકાદ સૂર તેનાં સર્વ સ્મરણો અને સંજોગો સાથે ફરી સ્મૃતિમાં અચાનક નાજો થાય છે એ અનુભવ તેં લીધો છે ખરો ?

મુકુંદને અતિશય હાળવે હાથે ધા સાફ કર્યાં, એના પર પાટા બાંધ્યા, લાંગેલા હાથે પાટિયાં બાંધ્યાં, અને છોકરીને પૂછ્યું, ‘હવે કેમ લાગે છે ?’

‘બહુ સારું, સાહેબ, ’ પૂવીએ કહ્યું, ‘પ્રભુ તમારું ભલે કરે ને તમને ભર્યા ભંડાર આપે. ’ એના મોંમાંથી ભલા ડાકટરને આશીર્વાદના આ શબ્દો નીકળતાં એની આંખો માતાની વતસલ દૃષ્ટિના અવર્ણનીય તેજથી ચમકવા લાગી.

‘શું હું આ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છું ? ’ છોકરીના ખાટલા આગળથી જતાં જતાં મુકુંદન મનમાં બોલ્યો. ‘હવે આ છોકરીને ન્યારે ન્યારે જોઈ છું ત્યારે મારી વલાલધેલી માના વિચારો મને કેમ આવ્યા કરે છે ?’

‘મૂથા, તેં અહીં ક્યાં ચે ફૂલ વીણીને રાખ્યાં છે ?’

‘ના સાહેબ, અહીં ફૂલ જ ક્યાં છે ? આ છોડવા અને વેલા તે પાણી વિના સકાઈ ને ચીમળાઈ ગયાં છે.’

મુકુંદનની માને ફૂલોનો ભારે શોક હતો. તે વિધવા થઈ અને વેણીમાં ફૂલો ગુંથાય એવું ન રહ્યું ત્યાર પછી પણ તે રોજ ફૂલ વીણી ભેગાં કરતી અને ઘરમાં દેવધરના ખુણામાં મૂકતી.

ઘરિપતાલમાં પૂવી સતી હતી તેની પાસે મુકુંદન ફરીફરીને આવતો.

‘વિચિત્ર, બહુ જ અજબ ! આ મધુર સુવાસને હું મારા

‘મગજમાંથી કાઢી જ શકતો નથી. લોકો કહે છે કે સ્ત્રીપુરુષો મરી જાય છે ત્યારે તેમનો વિનાશ નથી થતો પણ તેઓ નવો જન્મ લે છે. કદાચ આ અંત્યજ બાળા મારી મા તો નહિ હોય, કોણ જાણે?’ મનમાં આવો વિચાર કરતો મુકુંદન તે ઊંઘતી હતી તે વખતે તેની મુખાકૃતિ સામે ટગરટગર જોઈ રહ્યો, અને એ વિચાર તેના અંતરમાં વ્યાપી વળ્યો. પેલાં સ્વર્ગીય પુણ્યોની મહેક વધારે ને વધારે પ્રતીત થવા લાગી, અને તે પાછો બાળપણ અનુભવવા લાગ્યો.

૧૦

સાધારણ રીતે મુકુંદનને પથારીમાં પડ્યા પછી તરત જ ઊંઘ આવી જતી. માથુસ ઊંઘી જવા માટે પથારીમાં પડ્યો હોય તે વખતે જે વિચારો મનમાં ફરીફરીને ઘોળાય છે, તેને હાંકી કાઢવાની કળા તે એક સંન્યાસી પાસેથી શીખ્યો હતો. પણ આજે એની કળા કામ ન આવી. એનું આખું બાળજીવન સ્મૃતિમાં તાણું થયું, અને ઊંઘવાના બધા પ્રયત્નો કર્યા છતાં ખસ્યું નહિ. એક કલાક પથારીમાં પાંસાં ફેરવ્યાં પછી તેણે એ પ્રયત્ન છોડી દીધો, અને દીવો સળગાવી એક ચોપડી વાંચવા લીધી. તે એક સ્વર્ગસ્થ પરમ મિત્રે આપેલી ગીતાજીની પોથી હતી. વાંચતાં વાંચતાં આ શ્લોક આવ્યો :

વાસાસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણામ્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥
આ લીટીઓ તેણે પહેલાં ઘણી વાર વાંચી હતી. પણ આજે એમાં ઊંડો અર્થ અને સત્ય ચમકતાં લાગ્યાં.

‘ખરેખર, શરીર રોગી થાય અને મરી જાય એટલા જ માટે જીવાન અને જોશવાળો આત્મા વિનાશ પામે એ કેમ

ળની શકે ? અશક્ય !’ તે મનમાં બોલ્યો અને વિચારની ધૂનમાં ચઢી ગયો.

‘ પણ ’ મુકુંદનની વિચારમાળા આગળ ચાલી; ‘ જીર્ણ થયેલું શરીર તજ દીધા પછી આત્મા જે નવું શરીર ધારણ કરે તેનો નિર્ણય તો તેનાં પાપપુણ્યથી થાય છે. ત્યારે આપણે કોઈ પણ જીવને—મનુષ્યને કે પશુ-પક્ષીને—દુઃખી દશામાં જોઈએ, ત્યારે આપણાથી અપાય એટલી મદદ તેને આપવી જોઈએ. કારણ કદાચ આપણું કોઈ પ્રિયજન—માતા, પિતા, મિત્ર, પત્ની કે બાળક—જેના મરણને સાર આપણે હજી શોક કરતા હોઈએ તે જ પોતાનાં ફળો આ સ્વરૂપ લઈને ભોગવતું હોય, તેમ જ કોઈ માણસ દુનિયાનું સુખ ભોગવતું હોય ત્યારે આપણે તેની અદેખાઈ ન કરીએ; કારણ કદાચ આપણું કોઈ પ્રિયજન નવો જન્મ પામીને પોતાના પુણ્યકર્મનું મુક્તિ ભોગવતું હોય. આટલું જો આપણે સમજી શકીએ તો આપણું હૃદય આનંદથી ઊભરાય, અદેખાઈથી નહિ.

તેને ખચર ન પડી, પણ આ વિચારોમાં તેને ઊંઘ આવતી ગઈ.

૧૧

મુકુંદનની મા રાંધતી હતી. ‘ બેટા મુકુંદ, તું તૈયાર છે ? તારો વખત નથી થયો ? ’

એમાં જરા યે ફેરફાર નહોતો. એ માતાનો જ મધુર અવાજ. આટલા દિવસ તે મરી ગઈ એવી કલ્પના પોતે શા સાર કરી હતી ? મા તો અહીં જ હતી, જીવતી હતી અને તેને

એલાવતી હતી. તે મરી ગઈ, અને પોતે રખડ્યો તથા દુઃખ વેઠ્યાં એ બધું જ બેહુકું સ્વપ્ન હતું.

‘હા, કેવું સુખ !’ તે મનમાં બોલ્યો. ‘હવે હું એને કદી મારો એપ લાગીને મરવા નહિ દઉં.’

*

એકાએક દરય બદલાવા લાગ્યું. પોતે મોટો થઈ ડાક્ટર બન્યો હતો, અને મા તો પેલા નાના નિશાળિયાની વિધવા માતા જ હતી. એ તેની તરફ નિશાની કરતી હતી અને શેરી તરફ દોડતી હતી. તે આનાકાની કરતો હતો, પણ સમજ્યા વિના. છતાં મા તો દોડતી જ રહી, અને આખરે અદરય થઈ ગઈ.

તે રાત્રે શેરીમાં દાખલ થઈ હતી. ત્યાં લોકો કોઢેબર્યાં તેની પર તૂટી પડ્યા અને તેનાં હાડકાં ભાંગી નાંખ્યાં, અને ચાર ઊંચા માણસો તેને કાથીના ખાટલા પર સૂવાડીને લઈ આવ્યા.

*

દરય ફરી બદલાયું. તે ફરી બાળક બની ગયો હતો, અને દુઃખથી પીડાતો પથારીમાં પડ્યો હતો, તેનાથી ઊઠતું નહોતું. લોકો કહેતા હતા, એને કોલેરા થયો છે. તે માને ખૂબ મારતો હતો, છતાં તે પાસે આવતી નહોતી. પછી ચાર માણસો ચૂપચાપ આવ્યા, માને વાંસની દાહડીએ બાંધી અને લઈ ગયા. તે ચીસ પાડીને જાગી ઊઠ્યો.

*

તેના હાથમાંથી ગીતા પડી ગઈ હતી. આરામખુરશીમાં ચડ્યો પડ્યો તે ઊઠી ગયો હતો, અને તેને સ્વપ્નાં આવતાં

હતાં. તે જાડી પથારીમાં પડ્યો અને ફરી જાગી ગયો.

૧૨

મુકુંદને પ્રાતીની બહુ જ કાળજીથી સારવાર કરી. તેને સાજ થતાં મહિનો લાગ્યો. હવે વિદાય દેવી વસમી હતી.

‘મારી, ભાઈ, એક વાત કહું?’ મુકુંદન બોલ્યો.

‘હા, સાહેબ, જરૂર.’ મારીએ કહ્યું.

‘આપણે ત્યારે નાના બાળક હતા ત્યારે તેં મને વિકરાળ વાંદરીના પંજનમાંથી છોડ્યો, અને બદલામાં મારી બાએ તને માર મારેલો.’

‘એવું કંઈક બનેલું ખરું,’ મારીએ કહ્યું. ‘પણ એને તો કેટલો ય કાળ વીતી ગયો, સાહેબ. આજે તમે મારી સ્ત્રીને નવો જનમ આપ્યો. પછી જીની વાતો હું ક્યાં સંભારું?’

‘મારી, પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ મરી જાય ત્યારપછી તેમને પોતાનાં ભક્ષાં કે જૂરાં કામોનાં ફળો ભોગવવા નવો અવતાર લેવો પડે છે એ તું જાણે છે?’

‘હા સાહેબ, એવું છે ખરું. હિન્દુ એટલો મોટો અને ન્યાયી છે.’

‘મારી બાએ તને બહુ અન્યાય કર્યો, અને કદાચ તેનું ફળ એને મળતું હશે. એનો અન્યાય કંઈક ઘોષ કાઢવાનું મને મન છે. માબાપનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ દીકરાઓનો ધર્મ છે. તું અને તારી સ્ત્રી મારા ઘરમાં મારાં ભાઈબહેન થઈને રહેશો? તમારે સારૂ આ દોષલા દલાડા છે. હું તમને સહેજે નભાવી શકીશ.’

‘એમ કેમ થાય, સાહેબ? તમે મને કામ આપો તો

હું કામ કરું. પણ કુતરાંની જાત, તે તમારાં લાઘવિહેન કેમ થઈ શકે ? ’

‘ મારી, સાચી વાત છે. તમને અને તમારી જાત પ્રત્યે લોકો કુતરાંની જેમ અથવા એથીયે ખૂરી રીતે વર્તે છે. પણ અમે ઈશ્વરનો ઘોર અપરાધ કરીએ છીએ. ’

‘ હું એ વાત ન સમજું, સાહેબ. હું તો ગરીબ અભણ દેડ રહ્યો. ’

‘ ઠીક, તમારે મારી સાથે રહેવાનું નક્કી. તારે, પૂવીએ અને તારી માએ. ’

‘ મારી મા ! ’ કહેતાં કહેતાં મારી હસી પડ્યો. ‘ એ તો એમ કદી ફસાય એવી નથી ! ’

હું અને સાડી

“ **હા** લી, તારે બે વાગ્યા અગાઉ તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. આપણે બાવન માર્મલ દૂર જવાનું છે અને પાર્ટીનો સમય પ વાગ્યાનો છે. ”

મિ. કૌશિક આઈ. સી. એસ. પાર્વતીપુર વિભાગનો જુવાન આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતો. જિલ્લા કલેક્ટર મિ. મોઅરલિ આજે ધર્વિનિંગ પાર્ટી આપનો હતો અને તેમાં હાજર રહેવાનું મિસ્ટર અને મિસિસ કૌશિકને આમંત્રણ મળ્યું હતું.

મિ. કૌશિકે તો બધા હિંદુ વહેમોને બુદ્ધિપૂર્વક તજ દીધા હતા પણ તેની જુના વિચારની વિધવા માતાએ પોતાના પતિ માટે શ્રાદ્ધ કરવા આગ્રહ કર્યો. ત્યારે પુરોહિતોના જાણવામાં આવ્યું કે મિ. કૌશિક પોતે ક્રિયા કરવા અગ્નિ પાસે બેસવાના નથી પણ તેને બદલે, તેને જરાયે તકલીફ ન પડે માટે, બ્રાહ્મણ પુરોહિતને બેસાડવાનો છે ત્યારે તેમણે આ ક્રિયા કરાવવા માટે મોટી રકમની માગણી કરી. મિ. કૌશિક પહેલાં જ્યાં નોકરીએ હતા ત્યાં આ ક્રિયા સસ્તે થતી પણ પાર્વતીપુર સનાતનીઓનું કેન્દ્રસ્થાન હતું અને ત્યાં ન્યાતન્નતના શ્દિરિવાજના ભંગ બદલ ભારે દંડ ભરવો પડતો હતો.

મિ. કૌશિકને આ વખતે ખર્ચ માટે સાલતું નહોતું, પણ જે દિવસે શ્રાદ્ધક્રિયા કરવાની હતી તેજ દિવસે કલેક્ટરને ત્યાં પહેલી જ વખત પાર્ટીમાં જવાનું તેને આમંત્રણ મળ્યું હતું, તેની મુંઝવણમાં તે હતો. ‘ મારે તે દિવસે બપોરે કલેક્ટર સાથે બહુ જરૂરી કામકાજ છે ’ એમ જણાવી શ્રાદ્ધક્રિયા જેમ અને તેમ જલદી આટોપી લેવાની તેણે પુરોહિતોને સૂચના આપી હતી. એક વખત તેમની માગણી પ્રમાણેની રકમ નક્કી થઈ ગઈ એટલે ગોરખાવાઓ બધી સગવડ સાચવવા તૈયાર હતા. તેમણે મોટી મોટી બાબતો જતી કરવાનું વચન આપ્યું અને મેલ-ટ્રેનની ઝડપે ક્રિયા કરવાનું સ્વીકાર્યું.

*

બપોરના બે વાગ્યા છે. શ્રાદ્ધક્રિયા ખૂબ ઉતાવળથી અને બેપરવાઈથી કર્યા માટે ડોસીમા જરા ચિદાયાં તો હતાં પણ તેને પોતાના દીકરા પર અત્યંત પ્રેમ હતો અને વહુને જોઈ તો તે ગાંડી ગાંડી થઈ જતી.

જીવાન વહુના વાળ હોળતાં હોળતાં તે બોલી :
“ મારા મરણ પછી તો ગોપાલકૃષ્ણ શ્રાદ્ધ કરવાનું પણ કાઢી નાંખશે. ”

મિ. કૌશિકનું ખર્ચ નામ ગોપાલકૃષ્ણ આપર હતું. પણ તે ઑક્સફર્ડ ગયો ત્યારે ત્યાં પોતાનું નામ બહુ જ લાંબું લાગવાથી સુધરેલી ઈંગ્રેજ ફેશનનું અનુકરણ કરીને તેના ગોત્રથી ઓળખાવું તેણે પસંદ કર્યું. ત્યારથી તે મિ. કૌશિકના નામે ઓળખાતા.

ડાસીમાએ વધુને રાતો ચાંદ્રો કચો, વેણીમાં પુલોનો દાર ગુંથો અને પછી આ બધું બરાબર થયું છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા ફરીફરીને પાંચ સાત વખત તેના મોં તરફ જોયું અને જવાની રજા આપી.

“બહાલી, તૈયાર થઈ ગઈ?” મિ. કૌશિકે તેના ‘ડેસર્ગિ-રુમ’ માંથી ઈંગ્રેજીમાં પૂછ્યું. તે પોતાની સ્ત્રી સાથે ઘણુંકરીને ઈંગ્રેજીમાં જ વાતચીત કરતો કારણ કે બેવકુફ હિંદની ભાષાઓમાં ‘બહાલી’ અને ‘પ્રિયે’ જેવા શબ્દો એ કહી શકતો નહોતો.

“હા, હું આવું છું,” મિસિસ કૌશિકે જવાબ આપ્યો અને હસતી હસતી બરાબર સજ્જ થઈને પતિના ખંડમાં દાખલ થઈ. તેણે ઊંચામાં ઊંચી જાતની ઍંગલોરી સાડી પહેરી હતી. સુંદર રાતી રેશમી સાડીથી તેનું સોનેરી બદન પૂર્ણતાથી દીપી ઊઠતું હતું.

તેને જોતાં જ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર બોલી ઊઠ્યા: “બહાલી, તું સુંદર લાગે છે હં.” આ સાંભળતાં તેનું મોં શરમથી લાલ થઈ ગયું, અને તે વધુ સુંદર દેખાઈ. મોટર-સાઈકલ બારણામાં જ તૈયાર બેઠી હતી. મિ. કૌશિકે તેને બાજુની બેઠક પર બેસાડી લીધી.

“ગુજરાતજોની પેડે માથે સાડીનો છેડો નાંખી દે,” મિ. કૌશિકે કહ્યું. “એટલે માથા પર ધૂળ ન પડે.”

તેણે માથે હેટ ઠીક કરીને મૂકી—બહાર જતાં તે હમેશ હેટ પહેરતો—અને મોટર-સાઈકલ દોડાવી મૂકી.

ફટ-ફટ-ફટ-ફટ કરતું તે યુગલ પાર્વતીપુર-મંગાપટ-નમના રસ્તે ઊપડ્યું. તેનો વહીવટ લોકલબોર્ડના હાથમાં હતો

પણ રસ્તાની સંભાળ રહેતી નહોતી. તેમાં ધણી જ ખાડાટેકરા હતા. એ તાલુકો બહુ આગળ વધેલો નહોતો.

એ રસ્તા પર મોટર-સાઈકલ ભાગ્યે જ જતી. બગદગાડાને એક કોર કરવા માટે અર્ધા માઇલ દૂરથી તમારે ભૂંગળું વગાડવું પડે. અને ત્યારે પણ ફેટલાંક ગાડાં ખોટી બાજુએ જાય, ફેટલાંક ખરી બાજુએ જાય, તો ફેટલાંક કયી બાજુએ જવું તેના નિશ્ચય ન કરી શકવાથી એમને એમ જ ચાલતા રહે. સ્ત્રી અને પુરુષોનાં ટોળેટોળાં, જાણે તેઓ કોઈ વિચિત્ર હાસ્યજનક પ્રાણીને જેતાં હોય તેમ, મોં વકાસીને અને દાંતિયાં કરતાં કલેક્ટર અને તેની સ્ત્રી તરફ એકી ટસે જેઈ રહેતાં. આખરે મુસાફરી પૂરી થઈ.

આમ હાડકાં પાંસળાં હલમલી ગયેલાં અને જરા નિસ્તસાહમાં મિ. કૌશિક કલેક્ટરના બંગલે પહોંચ્યો. પણ મિસિસ મોબરલિ આકર્ષક રીતભાતવાળી બહુ સારી બાઈ હતી અને તેને ખાસ કરીને હિંદીઓની સોબતમાં મજા આવતી.

“કેવું સાઈ ! કેવું સરસ રેશમ ! કેવાં મઝાનાં ફુલ ! અને તમારા કાળા વાળ, આવા વાળ મને હોય તો કેવું સાઈ ! આ અમારા ‘ગાઉન’ કરતાં તમારી સાડી ફેટલી સુંદર લાગે છે !” વગેરે વગેરે. દરેક માણસને સુખ લાગ્યું.

મઝાની મંડળી ઝામી હતી. વાતો કહેવાનો કાર્યક્રમ હતો. દરેક મજાકની વાત કરતો, અને મજાક હોય કે નહોય. પણ દરેકને ખડખડાટ હસવું પડતું. મંડળીમાં એક ડેપુટી કલેક્ટર હતો. તે જુવાન હતો ને બધાને ગમતો. તે ધણો હોશિયાર અમલદાર ગણાતો અને જબરો વાત કરનાર હતો.

“હવે તમારો વારો, મિ. સાકેતરામ,” મિસિસ મોઅરલિએ કહ્યું. “તમારે સૌથી સરસ વાર્તા કહેવી પડશે.”

“હા, વાર્તા તો છે, પણ આ મંડળીને લાયકની નથી.” આંખના મિચકારા સાથે તેણે જવાબ આપ્યો.

“તમારે તે કહેવી જ પડશે,” વાર્તા કહેવા માટે હમણાં જ વખાણ પામેલા મિ. કૌશિકે કહ્યું.

“પાછળથી તમે મારો વાંક ન કાઢવાનું વચન આપો છો? મને લાગે છે કે તે વાર્તા ખરેખર નજ કહેવી. અહીં તે નહિ ફાવે. હું કાંઈ ખીજી વાત કહું.”

“ના, ના, તે જ કહો. અમારે તો તે જ સંભળવી છે,” દરેક જણ ખેલી ગિયો.

“હીક, ત્યારે તે કહું. તે એક સાચી વાર્તા છે અને વધારામાં, તે આજે જ બનેલી વાત છે.”

“આજે? ચલાવો,” બધાએ કહ્યું.

“તમે થોડી આ લેશો, મિસિસ કૌશિક?” તેના તુરંદ ફરીને મિ. સાકેતરામે પૂછ્યું.

“ના જી, થેન્ક યુ, તમારી વાર્તા જ સંભળાવો.”

*

હું મારા જીક્તામાં બેસી પાર્વતીપુરને રસ્તે આજે આવતો હતો. તમે જાણો છો કે બીમાવરમથી આવતા રસ્તો એ રસ્તાને પાપનાશમ આગળ મળે છે. ત્યાં હું થોડીવાર થોભ્યો. ડાંચુડી કલેક્ટરે તો ત્યાં રૈયતનાં ટોળાં હોય ત્યાં અટકવું જ જોઈએ. તમે જાણો છો કે તેણે તો રૈયતના સંબંધમાં રહેવું જ જોઈએ. એક આઈ. સી. એસ.ને એમ કરવાની જરૂર નથી પડતી.”

મિ. મોઅરલિ હસ્યા અને કહ્યું: “આ તમારા ઉપર કટાક્ષ છે, મિ. કૌશિક.”

“ના, ના, મારી વાર્તા આગળ ચાલવા દો,” મિ. સાકેતરામે આગળ ચલાવ્યું. “થોડા માણસો જિભા હતા ત્યાં હું થોડી વાર અટક્યો. તેમણે મને શું કહ્યું હશે, કહો જો?”

“આગળ ચલાવો આગળ,” વાર્તા મોળી પડે છે એમ ધારીને મંડળીએ કહ્યું.

“ઓણ સાલ વરસાદ ઠીક આવ્યો છે ને?” મેં પૂછ્યું. તેમણે બધાએ એકી સાથે ‘ના’ કહી અને ખેડૂતોની રીત મુજબ મારા તરફ તાકીને જોયું. પછી એક ધરડો માણસ મારી નજીક આવ્યો અને ધીમા ગંભીર સ્વરે મને કહ્યું:

‘બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ પણ ન્યારે વંડે અને સાહેબ લોક સાથે ભાગી જાય, ત્યારે સાહેબ, વરસાદ તે શેનો વરસે?’

‘અરે, એ વળી શું છે?’ ચમકીને મેં પૂછ્યું. મને નવાઈ લાગી કે એ પછાત રહેલા ભાગમાં વર્તમાનપત્રમાં ન આવ્યું હોય તેવું કાંઈ ઉધુંચતું થયું છે કે શું?

“એટલે તે વૃદ્ધ પુરુષે જવાબ આપ્યો: ‘સ્વામી! મેં નજરે-નજર જોયું.’ કદાચ તે વૃદ્ધ અમારી બ્રાહ્મણોની મસ્કરી કરવાનો યત્ન કરતો હોય એમ માનીને મેં તેને જરા સખ્તાઈથી પૂછ્યું: ‘ખરેખર, તે જોયું?’ ‘હા, સાહેબ! મેં મારી સગ્ગી આંખે જોયું. એ જોતું ચે ભયંકર હતું અને ભાગ્યે જ માની શકાય; પણ મેં તો આજ જ, આજ જગ્યાએ, આ જ આંખે, અડધા કલાક પહેલાં જોયું. પેલી રખ્ખરની બનાવેલી જાદુઈ ગાડી નથી આવતી? પેલી, ખૂબ ઉતાવળે દોડે છે તે, ધૂમાડા કાઢતી જાય, ટપ્ ટપ્ ટપ્ ટપ્! એક હરામખોર ગોરો ટોપો પહેરીને પૈડા આગળ બેઠો હતો અને સાથેની ગાડીમાં, સરસ ભૂરા રંગની ગાડીમાં, રાતી રેશમી સાડીવાળી, વેણીમાં ડુલો

ધાલી એક બાજુ છોકરી બેઠી હતી. પેલા દુષ્ટ ગોરાને લાઈને નાસી જવા માટે જાણે તે આનંદથી હસતી હતી. તેમણે અમને જોયાં ત્યારે પણ, સાહેબ, તેમને જરા શરમ ન આવી. ઉઘાડેછોક, કેટલું બુંદું! આપણી આ શી દશા થવા બેઠી છે. સાહેબ? પછી વરસાદ ન આવે તેમાં નવાઈ શી!’

“હવે મિ. કૌશિક, તમારી ‘સાઇડ-કાર’ બૂરા રંગની છે?” મિ. સાકેતરામે આસિસ્ટન્ટ કન્સ્ટ્રક્ટર તરફ જોઈને પૂછ્યું.

“હા,” શરમથી લાલ થઈ જતાં મિ. કૌશિકે જવાબ આપ્યો.

“અને મિ. કૌશિક, તમે હેટ પહેરી હતી?” મિસિસ મોઅરલિ બોલ્યાં. તે હસતું ખાળી શકતી ન હતી.

મુંઝવણ સંતાડવા જતાં બિચારી મિસિસ કૌશિકથી દુધનો પ્યાલો ઢળી ગયો.

“બહુ ખરાબ, મિ. સાકેતરામ, બહુ ખરાબ! તમારે આવી વાતો શોધવી ન જોઈએ,” મિ. મોઅરલિએ કહ્યું.

“હા, ખરું, નદન ખરું છે,” મિ. સાકેતરામે ટી-પાઈ ઉપરની ચીજો સરખી મૂકતાં કહ્યું. “એમાં કશું બનાવટી નથી. એક હેટથી આવું થશે એમ કોઈ ન ધારી શકે.”

કહેવાય છે કે પોતાની સ્ત્રી સાથે બહાર જતાં મિ. કૌશિકે ફરી કદી હેટ પહેરી નહિ. પરંતુ તે દિવસથી મિ. કૌશિક અને મિ. સાકેતરામનાં મન ઊંચાં થઈ ગયાં.

જવલેણુ ગાડું

૧

કરુપ્પાણુ અને તેની પત્ની પાર્વતીને ‘નોખાં કર્યા.’
એડૂતોમાં રિવાજ છે કે પુરુષ પરણે અને તેની સ્ત્રી
સાસરવાસે આવે ત્યારે તેમને રહેવા માટે જીદું એલાયદું ઘર
આપવું. તેઓ પોતાની મેળે મજૂરી કરી પોતાનો નિભાવ
કરે. આગસુ ઉચ્ચ વર્ણોમાં કનિયા કંકાસ કરાવનારી
પ્રચલિત સંયુક્ત કુટુંબપદ્ધતિ કરતાં આ રિવાજ સારો છે.
કરુપ્પાણુનાં માઆપ ઘરડાં હતાં અને તેઓ ગામમાં પોતાના
કુટુંબના ઘરમાં રહેતાં હતાં. તેનો મોટો ભાઈ ખેતરમાં
ઝુપડું બાંધીને રહેતો હતો. કરુપ્પાણુ તેની સ્ત્રી સાથે રહેવાનો
હોવાથી તેમણે તેમનું ખેતર ત્રણ ભાગમાં વહેંચી લીધું.
મોટોભાઈ તેના પોતાના ભાગ ઉપરાંત આપનો ભાગ ખેડતો
અને બાકી રહેલો ત્રીજો ભાગ કરુપ્પાણુને સોંપ્યો. તેઓએ
બધાએ ભેગા મળી તેને રહેવાનું કાચું ઘર બાંધી આપ્યું.
ઢાર પણ વહેંચી લીધાં. કરુપ્પાણુને ભાગ એક નેડી બગદ
અને બે બકરી આવી. કરુપ્પાણુ ત્રીસ વર્ષનો સુંદર ઉંચો
જીવાન હતો અને પાર્વતી આખા ગામમાં સૌથી ઘુટડી હતી.
તેનાં મોં અને ઘાટ રાજની રાણી જેવાં હતાં. તે ઘડી
નવરી ન બેસતી. આ ઘરમાં જાણે તે ઘણાંયે વખતથી
રહેતી હોય તેમ આ નવા ઘરમાં કામ કરતાં કરતાં બ્યારે

કરુખાણુ તરફ જોઈને હસતી, ત્યારે પોતે જાણે દુનિયાનો બાદશાહ હોય તેમ કરુખાણુ મલકાતો.

પાર્વતી તેના પિયેરથી થોડા પૈસા લાવી હતી. તેમાંથી તેમણે એક દૂઝળી લેસ ખરીદી. બરાબર એના ઋતુએ વરસાદ પડ્યો, કરુખાણે સખત મજુરી કરી, એટલે નાનકડા ખેતરમાં સારો પાક થયો. પાર્વતી હસતે મોંએ આખો દિવસ સખત કામ કરતી. કરુખાણુ અને બગદો અને ખેતર અને લેસ એ એને મન આપી દુનિયા હતી. આ કામમાંથી પરવાર મળતી ત્યારે તે તેના પિયેરથી આણેલા રેંટિયે બેસતી. રાત્રે, ચાંદરાણું હોય ત્યારે, તેની જોડાણી પણ કાંતવા આવતી અને બન્ને વાતો કરતાં કરતાં કાંત્યાં કરતાં.

લેસ હીક હીક દૂધ દેતી. પાર્વતી દૂધ જમાવતી અને સવારના ઘોરમાં વડોળું કરતી. સવારે નાઈઘાઈ તે ગામમાં જતી, છાશ વેચતી અને અંધવાડિયામાં એકવાર વણકરોના મહોલમાં જઈ ઘી વેચી આવતી. આમ તે અંધવાડિયે બે રૂપિયા કમાતી. બીજે વરસે કરુખાણે કામ વધારવા માંડ્યું. “આ ખેતર તો ઘણું નાનું છે. આપણા બન્ને માટે આખા વરસ પૂરતું કામ નથી રહેતું. આપણે એક ગાડું લઈશું? તેમાંથી થોડું મળી રહેશે. બગદ પાસે પણ આખું વરસ કામ લેવાશે. આ આપણા રામનને જ જોતે. એને અંધવાડિયે ગાડામાંથી બે ત્રણ રૂપિયા મળે છે અને કોઈ કોઈવાર તો ચાર પણ મળે છે. શા સાર તારા દૂધદહીંધીના પૈસામાં થોડું ઉમેરી એક ગાડું નહિ લઈએ? સાંભળ્યું છે કે વીરન ઉદુમાલપેટ જવાનો છે. તેનું દેવું ચૂકવવા તે ખેતર વેચી દેવાનો છે અને તેનું ગાડું પણ વખતે સોંધામાં આપે.”

આ સાંભળી પાર્વતી બોલી બીડી : “ ના, ના. આપણે તે વીરનનું ગાડું શા સાર લઈએ ? તેથી આપણું શું લક્ષ્ય થવાનું ? અને શા સાર ઉધાર પૈસા લઈને ગાડું લેવું ? આપણે અત્યારે શું ઓછાં સુખી છીએ ? ”

“ જા, જા ! વીરન તો દારુડિયો છે તેથી તે ખુવાર થયો. તેથી તેના ગાડાને શું થયું ? એ તો મજબુત ગાડું છે. આપણે વીસ રૂપિયા ઉછીતા લઈએ તો તે પાછા આપતાં કંઈ ભારે પડવાનું નથી, ” કરુખાણે તેને સમજાવ્યું.

“ મારે તો મારા પૈસામાંથી સોનું લઈ તેની કંડી કરાવવી છે. ”

“ ગાંડી ન થા ! ” કરુખાણે કહ્યું. “ તું તો આખા ગામમાં સૌથી રૂપાળી છે. ધરેણું પહેરીશ તો ઉલટું વરવું દેખાશે. ”

કરુખાણની વાત સાચી હતી. લોકો જે ધરેણું પહેરે છે તેનાથી તેના રૂપમાં કાંઈ વધારો થયો ન હોત.

“ તમને પુરુષોને તો સ્ત્રીઓને શું જોઈએ તેની પરવા જ નહિ. શું સાઈ અને શું ખોટું તેની અમને સ્ત્રીઓને શી સમજ ! પૂછો કાકાને અને તમને બધાને હીક લાગે તેમ કરો, ” પાર્વતીએ કહ્યું.

કરુખાણને ગાડું લેવાને ચારે પગે જોઈને ‘કાકા’એ કરુખાણની ઈચ્છાને વિરોધ ન કર્યો. અઠવાડિયું પૂરું થયું ન થયું ત્યાં તો કરુખાણ ખૂટતા ચાલિસ રૂપિયા મતાદારને ત્યાંથી લઈ આવ્યો અને ગાડું ખરીદ્યું.

૨

કરુખાણ તેના ગાડા સાથે ઘણીવાર બહાર જતો. કાંઈ કાંઈ વાર તે દિવસ અને રાત બહાર રહેતો, અને

કોઈ વાર લાંબી એપે જવું પડતું તો તેથી ચે વધારે સમય બહાર રહેતો. આ એપમાં તેનો પિતરાઈ રામન તેની સાથે રહેતો. વરસ પૂર્ણ થયું તે પહેલાં તો તેના પિતરાઈએ તેને તાડીતો સ્વાદ ચખાડ્યો અને પછી તો દરેક એપમાં તે હોય જ. આમ કરુખાણે તાડીતો સ્વાદ લાગ્યો. ગાડાની આવક ઓછી થતી ગઈ અને બગદો પણ અધભૂખ્યા રહેવા લાગ્યા. પહેલી વાર કરુખાણ પીધો ઘેર આવ્યો ત્યારે પાર્વતીને સખત આઘાત થયો.

“સત્યાનાશ વાળ્યું!” તે બોલી બીડી.

“મૂંગી મર! શું કાંઈ તું પૈસા આપે છે?” કરુખાણે કહ્યું.

“તમે આજે તાડી પીધી છે,” પાર્વતીએ ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો.

“હા, હા, પીધી છે. કાંઈ તારા આપના પૈસાથી નથી પીધી? મને પૂછનારી તું કોણ?” કરુખાણે શેફઅંધ કહ્યું.

“ખરદાર! ઘરમાં પગ મૂક્યો તો. તારા આપને ત્યાં જા. મેં આજે રાંધ્યું નથી,” પાર્વતીએ સાફ સાફ સંભળાવ્યું. સાચા તિરસ્કારને લીધે તેનો ચહેરો કદરૂપો લાગતો હતો.

“કાળું કર! તારું ધૂળ જેવું રાંધ્યું મારે નથી જોઈતું,” કરુખાણે કહ્યું અને એક મારવું બાકી રાખ્યું. આમ ઘણી વખત થવા માંડ્યું અને કોઈ કોઈ વખત તો તે પાર્વતીને મારતો પણ ખરો. તે રડતી રડતી તેના નાના બાળકને લઈ જેઠાણીને ત્યાં ચાલી જતી અને ત્યાં કુટુંબનાં બધાં માણસો ભેગાં થઈ વિચાર કરતાં. વંખત જતાં સ્થિતિ વધુ ને વધુ

ખરાબ થતી ગઈ. બગદ ધરડા થયા હતા અને ઊતરી ગયા હતા. કરુપ્પાણે ખોટમાં તે વેચી દીધા, અને નવી જોડ લેવા વિચાર કર્યો. પણ તેની પાસે પૂરતા પૈસા નહોતા. ફરી કોઈવાર દારૂની દુકાને ન જવાની શરતે પાર્વતીની દૂધ દહીં અને કાંતણની બચતમાંની જાણસો તેની પાસે વેચાવી દીધી અને તેને આધારે તેની વિધવા બેન પાસેથી થોડા પૈસા ઉઝીના લીધા. તેણે નવા બગદ ખરીદ્યા. ત્રણ મહિના વીતી ગયા એટલે મતાદારે તેના માણસને કરુપ્પાણને ત્યાં ઉધરાણીએ મોકલ્યો. કરુપ્પાણે થોડા દિવસની મુદત માગી અને તેણે આપી. એક વાર, બે વાર. ત્રણ વાર, પણ ચોથી વાર મતાદારનો માણસ આવ્યો અને એક બગદ લઈ ગયો.

કરુપ્પાણ મતાદારને ત્યાં દોડી ગયો અને એક મહિનાની વધુ મુદત આપવા આજીજી કરી.

“દારુડિયા ! એક દિવસની પણ નહિ. મારા લેણા નીકળતા પૈસા ચૂકવ્યા સિવાય નવા બગદ લાવવાનું તને કોણે કહ્યું હતું ? ”

“તમે તો અમારા મુરખી જેવા છો. થોડા વખતની મુદત આપો ને હું જરૂર તમારા પૈસા ભરી દઈશ,” કરુપ્પાણ કરગરી બોલ્યો.

“હું તો હવે એક દાંડો પણ રાહ નથી જોવાનો. આ તારો બગદ શુકરવારની બજારમાં મોકલવાનો છું. સમજ્યો ? ” મતાદાર બોલ્યો.

“ભાઈશા'બ, મને મારી ન નાંખો. હું કાંઈ બીજારી નથી. મને મુદત આપો તો તમારી એક પાઇ પણ ખોટી ચવાની નથી,” કરુપ્પાણે દલીલ કરી.

“ના, એમ નહિ બને,” મતાદારે કહ્યું.

“હું વ્યાજ આપીશ,” કરુપાણે જવાબ આપ્યો.

“બહાર નીકળ, મૂરખ, વ્યાજની વાત કરે છે ! કાંધીઆ મુસલમાન પાસે જા, ઉછીંતા લે અને મારા પૈસા ચૂકવી આપ. નહિ તો આવતી કાલે તારો બગદ પાણીના મૂલે વેચી દઈશ,” મતાદાર બોલ્યો.

“કરુપા, બીજા કાંઈ ઉપાય નથી,” મતાદારના મુનીમે કહ્યું. “ખાદીર સાહેબ પાસે જા. તે કાંઈ રસ્તો બતાવશે.”

૩

કરુપાણે તેના વૃદ્ધ પિતા પાસે ગયો અને મોટા ભાઈને જોઈતા પૈસા આપવા સમજાવવા વિનંતિ કરી. તેનો ભાઈ તો તેને મદદ કરવા રાજી હતો પણ તેની સ્ત્રી તેને મદદ કરવા દે એમ નહોતું.

તેણે કહ્યું: “તમે જે પૈસા આપ્યા તો તે ગયા જ સમજાવજો. તેને કાનુ સાહેબ પાસે મોકલો ને ? અત્યારે આપણે બીડમાં છીએ. કોને ખબર કે આણ સાલ વરસાદ સારો જ થશે ! પોર આ વખતે આપણે બીડમાં આવી પડીએ ત્યારે આપણને કોણ મદદ કરવા આવવાનું છે ને ?”

છંવટે કરુપાણે ખાદીરખાન પાસે ગયો. ગામનાં દરેક ઘરની, મતાદારની સુદ્ધાં, પૈસા સંબંધી સારીનરસી સ્થિતિ ઉપર બારીક ધ્યાન આપવાની તેને ટેવ હતી.

તેણે કહ્યું: “તને ખબર નથી. મતાદાર પણ હમણાં બીડમાં છે. તેણે પણ મારી પાસે પૈસા માગ્યા હતા.”

“મોટા માણસની બીડ તો ગમેતેમ લાગે. પણ મારો બગદ જે લઈ જાય અને વેચી નાંખે તો પછી માફ શું

થાય ? મને અત્યારે તો મદદ કરો,” કરુપાણે કહ્યું.

“પણ, ભાઈ, હું તને પૈસા તે ક્યાંથી લાવીને આપું ? માફ રોકડ તો બધું મતાદારને આપવાનું મેં વચન આપ્યું છે,” મતાદારે કહ્યું.

“પણ મારે હમણાં ચાલે એમ નથી. ગરીબ સામે તમારે જરા જોવું જોઈએ. એમાં મતાદારની વાત ક્યાં લાવો છો ?”

ધાણું ધાણું કહ્યા અને કરગર્યા પછી તે કબુલ થયો. કરુપાણેને રૂપિયા પિસ્તાલીસ આપ્યા અને રૂપિયા સાઠનું ખાતું પડાવી લીધું. આ રૂપિયા દર મહિને પાંચ-પાંચને હપ્તે બાર મહિનામાં પૂરા કરવાના હતા. આનું વ્યાજ આપવાનું નહોતું, પણ જે મહિને પાંચ રૂપિયા ન ભરાય તે મહિને એક રૂપિયો ગુન્હેગારીનો ભરવાનો ઠરાવ્યો.

“કરુપા, તારા વિશ્વાસે છું હોં. મહેનત કર, પૈસા કમા અને નિયમિત હપ્તો ભર. દારૂ છોડી દે. તું ભલો માણસ છે. તારે બાપડી છે, છોકરું છે ને દજી વસ્તારી થઈશ. દારૂ પીશ તો પાયમાલ થઈશ.”

“ખરી વાત છે, શેઠ. હવે તે ગોઝારી ચીજને કદી નહિ અડું. મને તો શીખવાનું મળ્યું. તમે મને અણીને વખતે મદદ કરી છે તે તમારો પાડ નહિ ભૂલું.”

કરુપાણે મતાદારનું લેણું ચૂકવી બગદ છોડાવી લાવ્યો. બાકીના પૈસા તેણે પાર્વતીને આપી દીધા.

પૈસા આપતાં આપતાં તેણે કહ્યું : “આમ જો, ફરી તાડી ન પીવાના મેં સોગંદ ખાધા છે. પાસે પૈસા પણ

રાખવા નથી. લે, એનું તારે કરવું હોય તે કર. હવેથી જે પૈસા આવશે તે તને જ આપી દઈશ. ”

પાર્વતી તો ખુશખુશ થઈ ગઈ. સુખનાં દિવસો આવતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ઉલ્લાસભરી, આનંદથી હરખાતી પોતાને કામે બિપડી ગઈ.

૪

હવે ખેતરમાં કાંઈ કામ રહ્યું ન હતું. પાર્વતીએ વિચાર્યું : “ મારે કાંઈ કામ મેળવવું જ નેહાંએ. એને માથે દેવું છે ત્યારે તો મારે કાંઈક મદદ કરવી જ નેહાંએ. ” ઘરડો ખાદીરખાન તેના ઘરમાં એક નવો ઓરડો વધારતો હતો એટલે તેને ત્યાં કડિયા મજૂરનું પુષ્કળ કામ હતું. ત્યાં કામ કરતી ત્રણ ચાર મજૂરણો સાથે તે કામે નેહાંઈ.

તે સવારે વહેલી ઊઠતી, સાફસુફ કરતી, ભેસ દહોતી, છાશ તાણતી અને દહીં ઘી વેચવા ગામમાં નીકળી પડતી. પોતાને ઝાઝી ખોટી ન કરવા તેણે દરેક ઘરાકને કહી મૂક્યું હતું અને તેઓ તેને ઝાઝી રોકતા નહિ. ઘેર આવી તે ખાઈ લેતી, છોકરાને ધવરાવતી અને પછી તેની જેદાણીને સોંપી ખાદીરખાનને ત્યાં કામે ચાલી જતી. બપોરે તે પાછી ઘેર આવતી અને થોડો સમય મળતો તેમાં ટાઢી ઘેંસ પી લેતી અને છોકરાને ધવરાવતી. દિ’ આયમે તે કામથી છુટી થતી અને ઘેર આવી સાંજનું ઘરકામ આરોપતી. આ બધું તે ઉમંગથી કરતી. કામ સખત તો હતું પણ રોજના ચાર આના મળતા. તેની ચાલુ સ્થિતિમાં આ રકમ ઘણી હતી.

‘ મારો ઘણી હવે તો સુધરી ગયો ’ એ આશાથી પાવતી હરખાતી હતી. દારૂની દુકાને ન જવાનું વચન કરુપાણે

એ મહિના સુધી પાળ્યું પણ, પછી તે પાછો બગડ્યો. અચતના પૈસા પાછા જીડી જવા લાગ્યા અને લાડાની કમાણીના પૈસા પાર્વતીને મળતા તે પણ બંધ થયા. તે બહાર ગામ જતો, એ ત્રણ દિવસે પાછો આવતો અને સાથે બગદને માટે થોડો દાણોપાણી કે ધાસચારો લાવતો. બાકીના પૈસા માટે તે કાંઈને કાંઈ જુદાં બહાનાં કાઢતો. થોડા વખત પછી તો આ બહાનાં ચે બંધ થયાં, પાર્વતીએ પણ પૂછવાનું છોડી દીધું. પણ તેણે તો ઘર આગળ અને મજૂરીએ સખત કામ કરવું ચાલુ જ રાખ્યું.

એક વખત ખાદીરખાન આવ્યો, હમ્મના પૈસાની તાકીદથી ઉઘરાણી કરી અને જરા ચક્રમક ઝરી પણ ખરી. કડિયા-મીસ્ત્રી સાથે કામ કરતી હોવાથી તે ગાળાથી તો ટેવાઈ ગઈ હતી પણ તેની જિંદગીમાં, આ પહેલી જ વખતે, ન સાંભળ્યા હોય એવા અપમાનજનક શબ્દો તેને સાંભળવા પડ્યા. તે ઘરમાં ગઈ અને પૈસા લાવીને ઉઘરાણી કરનાર તરફ ફેંક્યા. કરુપાણ વખતોવખત એની પાસેથી પૈસા ઉપાડી જતો છતાં આટલા પૈસા તેણે બચાવી રાખ્યા હતા.

આખો દિવસ પાર્વતીએ રડ્યા કર્યું. બીજો દિવસે તેને શરીરે ઠીક ન હતું છતાં હમેશ મુજબ તે કામે ગઈ. પણ ઉઘરાણી કરનાર જે ભયંકર શબ્દો બોલ્યો હતા તે કેમે કર્યા વિસરાતા નહોતા. તે પહેલાંના જેવી બહાદુર ઉદ્ધાસભરી સ્ત્રી નહોતી રહી. કડિયા સાથે કામ કરતાં પુરુષોના કઠોર અવાજથી તે કંપતી. નવાઈ જેવું લાગશે પણ ન્યારે તેનું મન નિડર અને સ્વસ્થ હતું ત્યારે પુરુષોની વિષયી આંખો

અને ધ્યાન ખેંચાતું નહિ તેટલું હવે. તેની ગભરામણીમાં તેના તરફ ખેંચાવા માંડ્યું. ખાદીરખાનનો દીકરો ચાલુ કામ ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. તેની નજર અને તેના શબ્દોથી તે ધણી ગભરાઈ જતા.

પાર્વતીએ જ્યારથી આ કડિયાકામે જવા માંડ્યું ત્યારથી તેના બાળકની બરાબર સંભાળ લેવાતી ન હતી. તે બાપડું માંદું પડ્યું અને એક દિવસ તો શરદી અને ઉધરસ સાથે તેને ખૂબ તાવ આવ્યો. અહવાડિયાની પીડા અને વેદના ભોગથી તે બિચાઈ મરી ગયું.

કરુણાણુ સ્ત્રીની માફક રડ્યો. તેના વૃદ્ધ બાપે તેને સાન્ત્વન આપતાં કહ્યું: “ બેટા, રડ મા. જોણે આપ્યું તેણે લઈ લીધું. ”

“ કાકા, ઇશ્વરે મારા ઉપર આટલું દુઃખ શાને મોકલ્યું ? મેં તો કોઈનું કાંઈ બગાડ્યુંયે નથી, ” પાર્વતીએ કરુણ રુદન કરતાં કહ્યું.

“ બેટા, ગાંડી ન થા. રડ મા. હજી તો તું જીવાન છે. કાલે સવારે ભગવાન બીજાં છોકરાં આપશે. કુંભારનાં ઘડયાં હોય એટલાં બધાં કાંઈ પાકે નહિ. એમાં શોક કયે શું કામ આવે ? ” ડોસાએ આશ્વાસન આપ્યું.

“ કાકા, હવે મારે બીજાં છોકરાં નથી જોઈતાં. હું મારા સુખદુઃખથી ધરાઈ ગઈ છું. હવે તો ભગવાન મોત આપે તો સાઈ. ”

વૃદ્ધ ડોસા હસી પડ્યા અને કહ્યું: “ તારા ધણીને કહે કે તે હવે પીઠામાં ન જાય અને પૈસો બગાડે નહિ.

એટલું કરશે તો આ દુઃખ બૂલી જશે, છોકરાં જે થશે અને સુખી થશે.”

“ બાપા, હવે હું તે ઝેરને કદી જે નહિ અડકું. એમ કહું તો મારા જીવના સમ, ” કરુપાણે સોગંદ ખાધા.

૫

ખિચારી પાર્વતીના દુઃખનો હજી જે પાર નો'તો આવ્યો. કરુપાણના સોગંદ તો બીજા જ શુક્રવારે તે રામપુરમના પીઠા આગળથી નીકળ્યો ત્યારે જ બૂલાઈ ગયા. ઘણો વખત થયાં તેણે તાડી છોડી મહુડાનો રસ લેવા માંડ્યો હતો. એક વખતે તે રૂની ગાંસડી લઈને તિરપુર ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા વળતાં બીજા ગાડીવાળા સાથે તે પીઠા આગળ અટક્યો અને પોતાના સાથીઓને ખૂમ પાડીને કહ્યું : “ એલા ઓ ! ચાલો કોને આવવું છે ? હું તો તેને અડકવાનો નથી. મને તેની પરવા પણ નથી. ”

“ તારે તેની પરવા નથી તો પૈસા ગાંઠે બાંધીને ચાલતો થા. બીજાઓ આગળ ડંકાસ શા સારૂ મારે છે ? ” ફૂદકા મારી નીચે ઉતરી પીઠામાં પેસતાં એક ગાડા-વાળાએ કહ્યું.

કરુપાણુ થોડો વખત તો થોભ્યો પણ પછી અંદર ગયો. “ બસ, આ છેલ્લી જ વખત ” એમ કહેતોકને તે દાખલ થયો.

બીજા શુક્રવારે પણ આમ જ બન્યું. “ બે ઘડી માંડ નમિત થવાનું બને તો શા માટે જતું કરવું ? ” તેણે તેના સાથીને કહ્યું.

“જહાનમમાં જ. આપણે કમાયા છીએ અને આપણે ખરચવાના છીએ. આપણને કોણ ના પાડનાર છે ?” ખીજને કહ્યું.

એટલે ત્રીજને તાપસી પૂરી : “ ખરું છે. આ જગત તો નાશવંત છે. કાલ કોણે દીડી છે ? લક્ષ્મી કોની થઈ છે કે આપણી થશે ? એ નથી તારી કે મારી. ”

ચોથો ધીમેથી બોલ્યો : “ અરે ના રે ! એ તો પીકાવાળાની છે ” અને બધા હસ્યા.

“ મૂર્ખાઓ ! ” એક જણ બરાડી બોલ્યો : “ તમે તો મોટા પંડિત જેવી વાતો કરો છો. આ દાર કેવો બધું બાળીને ભસમ કરતો અંદર જાય છે ! ”

“ મુઆ આ રના વેપારી ! ” કરુપાણે કહ્યું. “ એ લુચ્યાઓ આપણને ભાડામાં છેતરે છે હોં. ”

આમને આમ અંધારૂં થતાં સુધી ચાલ્યા કર્યું. અને પછી તેઓ ગાડે પાછા ગયા.

ખાદીરખાનને ઉધરાણીએ આવવાનો હવે વખત થયો હતો. તે આવે તે પહેલાં તેની ઘેરે જઈ પૈસા આપી આવવા પાર્વતી તેને સમજાવતી હતી.

“ મરશે ! તેને અહીં આવવા તો દે. અહીં આવીને કાંઈ એલફેલ બોલશે તો તો તેનું માથું જ ભાંગી નાંખીશ, ” કરુપાણે કહ્યું.

પણ મુસલમાન ઘણા દિવસ સુધી આવ્યો જ નહિ. કદાચ તે ખીજને કામોમાં રોકાયો હશે, અને કરુપાણે આ વાત તરત જ જૂલી ગયો.

એક દિવસ સવારે ખાદીરખાનનો દીકરો ઇસ્માઈલ

આવ્યો. તેણે તો પૈસા માગવાને બદલે લાલ મરીના થોડા કોથળા રામપુરમ લઈ જવા કરુપ્પાણને કહ્યું.

“મારે તો કોમારા કૌદનનું ઘાસ ભરી જવાનું છે. એક અઠવાડિયાથી મેં ખોલી કરી છે.”

“તેનું કાંઈ નહિ, કરુપ્પા. તેનું ઘાસ બે દિવસ રહીને જશે. મારા કોથળા તો તારે લઈ જ જવા પડશે. આજે જો તે નહિ જાય, તો અમારા સોદામાં અમને ખોટ જાય એમ છે.”

તે હમ્મના પૈસા માગવાનું તો ભૂલી જ ગયો એ ખ્યાલથી, ઘણું સમજાવ્યા પછી તે જવા કબુલ થયો.

સાંજરે, કરુપ્પાણ હજી આવ્યો ન હતો અને પાર્વતી એકલી ઘરમાં રાંધતી હતી ન્યારે ઇસ્માઈલખાન ફરી આવ્યો.

“કેમ કરુપ્પાણ આવ્યો?” બહાર રહ્યા રહ્યા તેણે પૂછ્યું.

“ના, હજી નથી આવ્યા,” પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો.

“હં...હં...અત્યારમાં ક્યાંથી આવે? અને વળી રસ્તામાં પીડું છે,” ઘરમાં દાખલ થતાં થતાં ઇસ્માઈલ બોલ્યો.

“હં. અમારું ઐરાનું સત્યાનાશ વાગવા ત્યાં પીડું છે જ સ્તો,” પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો.

ઇસ્માઈલ વગર કહેત્યાં બેઠો, અને કરુપ્પાણ પાછો આવે તેની રાહ જોતો તે બેઠો છે એમ ધારી પાર્વતીએ કામ કર્યાં કર્યું. ઇસ્માઈલે વાતચીતની શરૂઆત કરી.

“સાચું કહેજે, આ તારા ઘણીથી તું કાઈગઈ નથી?”

“જેની સાથે પાનાં પડ્યાં તેનાથી કંટાળ્યે કેમ પાલવે?” તેના સામું ફરીને જોયા સિવાય કામ કરતાં કરતાં તેણે જવાબ આપ્યો.

“હાસ્તો. ધણી એટલે ધણી. એને કાંઈ છોડયો છોડાય છે ?” ઇસ્માઈલે કહ્યું.

“પણ તારા જેવી આવા દારુગિયાને પાલવે ક્યાં પડી ?” તે ફરી બોલ્યો.

પાર્વતીએ જવાબ ન આપ્યો.

પછી તો ઇસ્માઈલે તેને તેની અડચણો પૂછવા માંડી અને વાતવાતમાં ઇધરઉધરની ધણી યે વાતો કરી. થોડા વખત પછી કરુપ્પાણની રાહ જોયા સિવાય તે ચાલ્યો ગયો.

બીજા દિવસે પણ ઇસ્માઈલ આવીયો, કરુપ્પાણને ટાંપે મોકલ્યો અને બપોરે લટાર મારતો પાછો આવી ચડ્યો. તેની સાથે તે થોડી મીઠાઈ લાવ્યો હતો. ‘મારે તો એ મહત્તમાં જ આવી છે,’ એમ કહીને પાર્વતીને તે પરાણે આપી.

“હું તને જોઉં છું ત્યારે મને જાણે ખૂબ આનંદ થાય છે,” તે બોલ્યો.

“લગવાન જાણે આ વળી શું થવા બેઠું છે,” પાર્વતી મનમાં બોલી.

“હું આવું છું ત્યારે તું ધૂળે છે શા માટે ? શું તું એમ માને છે કે હું પેલા પૈસા માટે તને હેરાન કરીશ ? તું જો મારી સાથે માત્ર વાતચીત કરશે તો મને એ પૈસાની જરા યે પરવા નથી,” ઇસ્માઈલે કહ્યું.

આ વાતને લંઝાવવાની કાંઈ જરૂર છે ? ધણી દિવસ તો પાર્વતી એ સેત્રાન સામે ટક્કર ઝીલી પણ આખરે તે પડી. ગરીબો અને લાચારીને લીધે સ્ત્રી અંતે કૂર, વિધવા માણસની જાગમાં ફસાય છે.

૬

કિરમ્બુરની તાડીની દુકાન છે. અંત્યજ્ઞેને દારૂ આપવાના બાકારા આગળ અંત્યજ્ઞેનું એક ટોળું ઘોંઘાટ કરતું હતું. અંદરનો ભાગ અતિશય ગંદો હતો. કચરો અને માખીઓ અને વાસી તાડીની દુર્ગંધથી જાણે એ નરક થઈ ગયું હતું. ત્યાં દારુડિયાનાં કેટલાંયે ટોળાં અંદર બાઝતાં હતાં.

“ સુવર ! ફરી જો બોલ્યો તો તો તારા દાંત જ પાડી નાંખીશ, ” કરુખાણે કહ્યું.

“ દાંત પાડી નાંખવાવાળો નહિ દીકો હોય તો. એની હિંમત તો જુઓ. બાયડીને તો વશ રાખી શકતો નથી ! ”

ધડ દઈને કરુખાણે એના મોં ઉપર ખાલાનો ધાક્યો અને તેના નાકેથી લોહી વહેવા માંડ્યું.

“ મૂર્ખાઓ ! જૈરાં તો એવાં જ હોય. જૈરાંની તકરારમાં આવી મજાની તાડી કાં ઢોળી નાંખો છો ? ખીજાએ મોટેથી કહ્યું.

“ અરે ! રામન મરી ગયો, ” ચોથાએ જિહ્વામાં અને કરુખાણ સાથે લડતા માણસના નાકે અને મોંએ લાગેલું લોહી લૂછી નાંખતાં કહ્યું. તેને સહેજ ઈજા થયેલી હતી. તે જિડીને જિભો થયો અને પાસે પડેલી ઈંટ કરુખાણ તરફ જોડેથી ફેંકી. ડોકું નીચું નમાવી દઈ કરુખાણે ધા ચૂકવ્યો.

કલાલે તેની જગ્યાએ રહીને ખૂમ પાડી કે દુકાનની અંદર મારામારી ન કરો.

કરુખાણે સાંથી ભાગ્યો. તેનો દુરમન તેની પાછળ

દોડ્યો પણ બારણામાં જ ઠોકર વાગતાં તે ધમ દધને પડ્યો. કરુપાણુ તેના ગાડા આગળ ગયો અને મોટેથી ગાળો બાંડતાં બાંડતાં ગાડું હાંકી મૂક્યું.

હમેશ કરતાં વહેલો તે ઘેર આવી પહોંચ્યો અને જોયું તો બારણાં અંદરથી અંધ.

“એ અલી ! બારણાં અંદરથી અંધ કરીને કરે છે શું ? આ હું ક્યારનો જિભો છું ને ? ચાલ, ઉઘાડ બારણાં અને બગદને પાવા લઈ જા, ” કરુપાણે બહારથી ખૂમ પાડી.

અંદર પગનું હલનચલન થઈ રહ્યું, થોડો વિલંબ પણ થયો અને કરુપાણે બહાર ખૂમ પાડ્યા જ કરી.

બારણું ઉઘાડી પાર્વતી બહાર આવી. કરુપાણુ સામે જિભા રહીને તેણે કહ્યું : “જરા આવોને, આ ભેંસ તો જીએ. કોણ જાણે શું થયું છે, આખો દિવસ, બસ લાનો જ મારે છે અને દોહવા દેતી નથી.” પાર્વતીએ ધરના પાછળના વાડામાં તેને લઈ જવા યત્ન કર્યો.

“મુઠ તારી ભેંસ ! ક્યારનો તરસ્યો થયો છું. પાણી આપ, ” એમ કહીને તે ઘરમાં ગયો.

ઈસ્માઈલ અંદર હતો તે દિવાલ આગળથી બહાર છટકવાનો યત્ન કરતો હતો.

“આ તરકડાને ઘરમાં કેમ ધાસ્યો છે ? રાંડ, કુલટા ! ” કરુપાણે રાડ પાડીને કહ્યું.

પાસે જ એક કોદાળી પડી હતી તે લઈ તેણે તેની સ્ત્રી તરફ ફેંકી. પછી બાજુએ પડેલું ધારિયું ઊંચું ઉગામીને નાસતા ઈસ્માઈલ ઉપર જોરથી માર્યું. તે નીચે પડ્યો અને પુષ્કળ લોહી નીકળવા લાગ્યું. પછી તે તેના ભાઈની ઝુંપડી

તરફ દોડી જતી પાર્વતી પાછળ દોડ્યો. તે પાછળ તો પડ્યો પણુ આ અવાજ સાંભળી દોડી આવેલા પાડોશીઓને જોઈ તે ખંચાયો. તેણે પડેલા ઈસ્માઇલ નજીક પાછું ફરીને જોયું અને તેને હાલતો જોઈને, ખૂસો પાડતો, તેને પૂરો કરવા ધર્યો. બેગા થઈ ગયેલા લોકોએ તેને ઝાલી રાખ્યો.

૭

રામપુરમની પોલિસ ચોક્કી છે. કરુપ્પાણુ અને પાવતીને જુદી જુદી ઓરડીમાં રાખ્યાં છે. બધા સિપાઇઓ પાર્વતીની ઓરડી આગળ કાંઈ કાંઈ બહાને આંટા મારતા અને તેના તરફ સ્મિત કરવાનો યત્ન કરતા. જેને જેને તેની સાથે વાત કરવાની તક મળતી તે મીઠાશથી વાત કરતો. પણુ પાર્વતી તો અકલ્પ્ય મુંઝવણ અને ચિંતામાં ગરકાવ હતી. પહેલી જ વખત પકડાઈને પાંજરામાં પૂરાયેલા જંગલી પશુની લાગ-ણીનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો હોય, તો જ કાયદા અને પોલિસના પંજામાં સપડાયેલી એક ખેડૂત સ્ત્રીના સંકટનું યથાર્થ ભાન થાય.

“ તમે સાચેસાચી વાત કબુલ કરી લો તેમાં તમને કાયદો છે, ” ફોજદારે કહ્યું. “ પછી શું કરવું તે અમે જોઈ લઈશું. ”

“ પણુ સંતાડવાનું છે શું ? ” કરુપ્પાણે કહ્યું. “ હું કાંઈ જાણુતો જ નથી. હું તો કુરમાન્કુરથી શુકરવારે પાછો ફર્યો. ”

“ લલા માણસ ! તેમાં કાંઈ નહિ વળે. તારી વહુએ બધી વાત કહી દીધી છે. ”

“ રાંડ ! કુલટા ! આ બધાનું મૂળ તો એ છે ! ”

“ હા, ખરેખર, બૈરાં જ ઝઘડાનું મૂળ હોય છે. હવે બધું કહી દે. ખીશ નહિ. ”

“ મારે શું કહેવાનું છે ? તમે કહો છો ને કે એણે બધું કહી દીધું છે. ”

“ હા, હા, પણ તારેય કહેવું જોઈએ. નહિ તો સાત વરસ સમજી લેજે, હરામખોર ! ”

“ સાત વરસ તો સાત વરસ ! હું કાંઈ નથી કહેવાનો. ”

એટલે પોલિસનાયક બોલ્યો : “ તમે આમ નરમ નરમ શબ્દો બોલો ત્યાં સુધી આ વેલાલાની જાત આમ જ કહેવાની. એ તો આ—(કબુલાત કઢાવવાના ઉપાયનો ન કહી શકાય એવો ઉલ્લેખ કર્યો) કરશો એટલે ઠેકાણે આવશે. ”

“ સાચું, ” ફાઝદારે કહ્યું. “ તમે એની લંબાણપૂર્વકની તપાસ પાછળથી કરજો. ” ‘ તપાસ ’ શબ્દ એ ખાસ સૂચક રીતે બોલ્યો.

તેઓ પાર્વતીને પણ પૂછી પૂછીને પગવતા હતા.

“ બાઈ, ! ” પોલિસનાયક બોલ્યો. “ તું નિર્દોષ દેખાય છે. ખાદીરખાન અને તેનો દીકરો તારે ત્યાં ગુરુવારે સાંજે આવ્યા હતા, નહિ ? ”

“ બાપદીકરો ? ના. ” તેણે જવાબ આપ્યો.

“ હાં. ધરિમાઈલ એકલો આવ્યો હતો ? ” પાસે બિબેલા સિપાઈઓને આંખની સંસા કરતાં નાયકે પૂછ્યું.

“ સાહેબ, એમ પૂછો નહિ. મારે ત્યાં મુસલમાન શા સાર આવે ? બૈરાં માણસને આવી બેશરમ વાત પૂછો નહિ. મને ઘેર જવા દો. મારા કાકા અને સાસુ ત્યાં છે. તમે તેમને પૂછીને જાણી લ્યો. ”

“ ઘેરે તો રહેતે રહેતે જવાશે. હજી વાર છે, સમજી ? તું સાચું નહિ કહે ત્યાં સુધી નહિ જવાય. ”

“ અરે ભગવાન ! ” પાર્વતી બોલી બિડી.

“ આમ નરમ સવાલોથી તે નહિ બોલે, ” નાયક બોલ્યો.

“ તે ચક્રાર છે. કંઈક બેવકુફાને એણે પાયમાલ કર્યા હશે. ”

“ અરે, સાહેબ, તમને પણ વહુ દીકરીઓ છે. દયા રાખો, ” પાર્વતીએ કહ્યું.

“ સગિયા બિના કરી લાવો, ” નાયકે હુકમ કર્યો.

“ ઓ સ્વામી, મારા ધણીને પૂછો. તે તમને બધું કહેશે. મારા જેવી અભાગણીને નાહકના શાને દુઃખ દો છો ? ”

“ હં. તારા ધણીને પણ પૂછીયું. અમે તેને પૂછ્યું છે અને તેણે બધું કહી પણ દીધું છે. એ તો તું જ સંતાડે છે, ” ફેઝદારે કહ્યું.

“ તેણે તમને કહ્યું છે ? ” પાર્વતીએ દુઃખથી પૂછ્યું.

“ હા, અને આ બધાનું કારણ તું છે એમ તેણે તો કહ્યું છે. ”

“ અરે ભગવાન ! ” હાથ ધસતાં પાર્વતી બોલી અને જમીન પર ચત્તી પડી ગઈ.

“ રકવાથી કાંઈ વળવાનું નથી, ” પોલિસનાયકે કહ્યું.

“ આ બધાથી કાંઈ અમે છેતરાઈ જવાના નથી. તું તો બરાબર પાવરધી થયેલી લાગે છે. કેટલા મૂર્ખાનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે ? ”

“ અરે ભગવાન ! એવી વાત ન કરો, મારા બાઈ. તે આવ્યો અને તેના હપ્તાની ઉધરાણી કરી. ”

“ હં. હવે રસ્તે આવી. સાહેબ, મેં નોંતું કહ્યું ? ” પોલિસ નાયક ફેઝદાર તરફ ફરીને બોલ્યો.

“ માત્ર તું જો સાચું બોલશે તો તને છોડી મૂકીશું. ઐરાને કાણુ જોલમાં પૂરવાનું હતું ? તારો ધણી પણ થોડામાં છૂટી જશે. અમે એટલું કરીશું. ”

“ આજ મને ઘેર જવા દો. કાલે બધું કહીશ. ”

“ સારું. ” ફોજદારે કહ્યું. “ એ કહેશે એમ લાગે છે. ”

“ એકવાર ઘેર ગઈ પછી સાચું નહિ કહે, ” નાયકે કહ્યું.

“ પણ આપણે એને રાત્ર ચાણામાં નહિ રાખી શકીએ. આપણે એને કેદ નથી કરી, ” ફોજદારે એક બાણુ જોધને કહ્યું.

“ હીક, સાહેબ ! આપણે એને રાતે બંદોબસ્તથી ઘેર પહોંચાડવી પડશે, અને કાલે સવારે અહીં પાછી હાજર કરવી પડશે. ”

૮

કરુપાણુના પિતાએ તેના મોટા દીકરાને વકીલ કરવા સમજાવ્યો. ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમણે તેનું ગાંડું વેચી દીધું અને તે પૈસા ખરચાઈ ગયા ત્યારે પાસેના ગામના તેમના એક સગાને ત્યાં ભેંસ ગીરે મૂકી બીજા પૈસા ઊપાડ્યા. આ બધા દુઃખના મૂળ તરીકે બધા પાર્વતી પર શાપ વરસાવતા હતા.

ગુન્હાને દિવસે કરુપાણુ ઘેર નહોતો પણ કુરમાંકુર હતો. એવી જુબાની લેવરાવ્યા પછી તેના વકીલે કરુપાણુના બચાવમાં, તેના સર્વ સંબંધીઓને મંતોષ થાય એમ, ત્રણ કલાક સુધી મેજસ્ટ્રેટ આગળ બાપણુ કર્યું.

ખાદીરખાને કસમ ખાઈને જણાવ્યું કે એ અને એનો દીકરો કરુપાણુને ઘેર ગયા હતા, અને પૈસાની ઉધરાણી કરી હતી. આથી કરુપાણુ ગુસ્સામાં આવીને એલફેલ ગાલો દેવા

મંડ્યો. મેં તેને સમજાવ્યો અને પૈસા ચૂકવી દેવા કહ્યું. એટલે કરુપાણે ધારિયું લઈ મારા ઉપર હુમલો કર્યો. હું તો મુશ્કેલીએ બચી ગયો. પણ આ મારો દીકરો વચ્ચે પડ્યો. તેને સખત વાગ્યું અને નસીબના જોરે એ બચી ગયો, નહિ તો ત્યાં જ પૂરો થઈ જત. ઘા માથા ઉપર ન પડ્યો પણ જમણા કાન વાઢીને ચાલ્યો ગયો.

કોર્ટમાં પાર્વતીની જીજ્ઞાની લેવાઈ, તેણે તો બધામાં નકાર લખ્યો. વકીલે તેને નકાર લખવાની સલાહ આપી હતી. તેણે કહ્યું કે અગાઉ મેં જે પોલિસ આગળ જીજ્ઞાની આપેલી તે મારની ખીંકિ આપેલી હતી. મેજસ્ટ્રેટે કેસ સેશન્સ કમિટ કર્યો.

હવે બગદો પણ વેચી નાંખવામાં આવ્યા, સેશન્સ માટે નવો વકીલ કરવામાં આવ્યો. કેસની રાહ જોતી પાર્વતી તેને પિયેર લાઇને ત્યાં ગઈ.

પાર્વતીનો ભાઈ ગરીબ હતો અને મહા મુશ્કેલીએ પોતાનું પૂરું કરતો. તેની સ્ત્રી નલાઈ પાર્વતી તરફ સખતાઈથી વર્તતી. પાર્વતી ત્યારે તેના આંગણમાં રડતી કકગતી આવી અને તેના ભાઈ સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે નલાઈએ કહ્યું: “ઉખડેલ બેરાં માટે આ ધર નથી. અમે તો બોઘાં ભલાં ગરીબ માણસ છીએ.”

બારણાં વાસી તે તો ખેતરે ચાલી ગઈ.

“બેન, કોઠમાં જ, છાણુ લઈ લે અને ખેતરે લઈ જા,” ભાઈએ કહ્યું.

પાર્વતી બને તેટલી ઉપયોગમાં આવવા ચલ કરતી હતી અને સખત મહેતન કરી ખાવા જેટલું કમાતી, પણ

તેની ભાબા નિદ્રિય હતી. તે તેનું કાવે તેમ અપમાન કરતી અને તેને કનડતી. પાર્વતીએ આ બધું મૂગે મોંએ સહન કરી લીધું.

એક દિવસ ફરીથી સિપાઈ આવ્યો અને કેસ ચાલવાનો હોવાથી પાર્વતીને પોતાની સાથે વડી ડ્રાઈ આવવા જણાવ્યું. પાર્વતીને આ પણ રાહત જેવું લાગ્યું. આ મોટા થોભિયાવાળો મુસલમાન પોલિસ દયાળુ હતો. તે તેનું અપમાન કરતો નહતો પણ આપની જેમ બોલતો હતો.

તેણે રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં પાર્વતીને કહ્યું: “જે બન્યું હોય તે સાચેસાચું કહી દેજે. એ બિચારા પર જજ સાહેબ કદાચ દયા કરે.”

“મારાથી એવી શરમની વાત કેમ કરીને કહેવાય?” પાર્વતીએ કહ્યું.

“એમાં શરમાવાનું શાનું? એવાં કામ તો ઘણાં થે કરે છે. માણસ છે, ડ્રાઈ વાર બૂલ પણ થઈ જાય. ખુદા આપણને સંભાળે છે પણ કોક વાર તે આપણને ખરાબ પણ થવા દે છે. એ તો તેની મરજીની વાત છે.”

“તમે મને બધી વાત કહી દેવા સલાહ આપો છો?” પાર્વતીએ ફરીથી પૂછ્યું. “તો તો મને ન્યાતબહાર મૂકશે. મારો ઘણી મને પાછી સંઘરશે નહિ. પછી હું શું કરીશ?”

“જો નહિ કહે તો તારા ઘણીને છ વરસની જેલ મળશે. અને તું સાચું બોલશે તો છ માસમાં પણ છૂટી જાય. આવુંજ પહેલાં એક વાર બન્યું હતું. તું હમણાં તેને મદદ કરશે તો તે તારો અહેશાન માનશે. ન્યાતમાં રહેવા માટે તો

કાંઈ વિધિ કરી લેવી. ગમે તેમ, સાચું કહી દેવું એ જ સહીસલામત રસ્તો છે. ”

પાર્વતી કાંઈ ખોલી નહિ. સાચું બોલવું એમ તેને મનમાં ચયું, પણ તરત જ બીકમાં અને ગભરામણમાં તે વિચાર દબાઈ ગયો.

ધરોડથી તેઓ ગાડીમાં બેઠા. પાર્વતીની આ પહેલી જ રેલમુસાફરી હતી. સ્ટેશન ઉપરનાં માણસોનાં ટોળેટોળાં અને ગાડીની હેરન પમાડે એવી ગતિ: એ જાણે તેના જીવનની કરુણતામાં વધારો કરતાં હતાં. ગાડી જરા વધુ ગતિમાં આવી કે તરત જ એક જીવાન ખૂબસુરત છોકરો ક્યાંકથી ડબ્બામાં આવ્યો અને ગાવા મંડ્યો. તે આંધળો હતો. તેની પાસે ગાવામાં મદદ કરતો બીજો એક ચીંથરેહાલ છોકરો બિભો હતો.

“ હરામખોરો ! અત્યાર સુધી ક્યાં સંતાઈ રહ્યા હતા ? ”

સિપાઈએ કહ્યું. ગાયન બંધ કર્યા સિવાય તેઓ હસતા હતા. તેઓ મધુર રીતે ગાતા હતા, કુશળ ગવૈયા કરતાં જે સુંદર. આ બીખારીના છોકરા ક્યાં અને કેવી રીતે ગાતાં શીખે છે એ એક બેદી કાયડો છે. ગાયન પૂરું થતાં આંધળા છોકરાએ હાથ લંબાવ્યો અને તેનો સાથી તેને દોરી ગયો. ડબ્બામાંના દરેક માણસે, જાણે એ એક રીતસર કર હોય તેમ, એક એક પૈસો આપ્યો. પાર્વતીએ પણ લુગડાની કારનો ગાંઠ છોડી પૈસો આપ્યો. આખો દિવસ એ ગાયનના લણકાર તેના કાનમાં વાગ્યા કર્યા. ગાયન અલૌકિક હતું અને તેને આખું સમજાયું પણ નહોતું, પણ તેની એક કડી, પેલા આંધળા છોકરા અને તેના સાથીના સ્વરમાં, તેના મગજમાં ફરી ફરીને આવ્યા કરતી:

સમાજની ચારીદ્રુપીથી આ મેં કેવું પાપ કર્યું ?

મારા બધુઓ મારો સત્કાર કરશે ?

મારી આ મારો તિરસ્કાર કરશે ?

૯

સાલેમમાં પાવતી માટે હલકી વીસીમાં ખાવાનો બદોબસ્ત કર્યો. પોલિસ તેને ત્યાં લઈ ગયો અને તેને માટે ‘અર્ધા-ભાણા’નો હુકમ આપ્યો. વીસીવાળી બાઈએ પાર્વતીને તે શા માટે સાલેમ આવી હતી તે પૂછ્યું. “તેમણે મને કોર્ટમાં પકડી આણી છે,” એમ તેણે જવાબ આપ્યો. એટલે ત્યાં ખૂબ માણસો બેમાં મળ્યાં અને ત્યાં મોટું ટોળું એકઠું થઈ ગયું. આ બધી સ્ત્રીઓને ચાના બગિચા માટે સિલોન લઈ જવામાં આવનાર હતી.

આગલે અઠવાડિયે શરૂ થયેલા ખૂનનો કેસ હજી ચાલતો હોવાથી તે દિવસે કેસ ન ચાલ્યો. કરુપાણનો કેસ ચાલ્યો ત્યારે પણ પાર્વતીને બોલાવી નહિ કારણકે સરકારી વકીલે તે વિરૂદ્ધ પક્ષની છે એમ જણાવ્યું હતું; એટલે કરુપાણના વકીલે કહ્યું કે પોતે તેને બોલાવવા ઇચ્છતો હતો અને તેથી તેને રોકવા કોર્ટને માગણી કરી. સાંજે કરુપાણનો બાઈ તેને વકીલ પાસે લઈ આવ્યો. રસ્તે મુસલમાન સિપાઈએ તેને જે વાત કહી હતી તે જ વાત વકીલે પણ કહી.

તે તેના ધણીને બચાવવા ઇચ્છતી તો હતી પણ તેનું પાપ કશું કરતાં તેને ધૂનરી આવતી હતી.

આખરે પાર્વતીએ કહ્યું: “લગવાન જેમ કહેવડાવશે તેમ કહીશ.”

“ કુસટા ! ” કરુપાણુનો લાઈ બોલ્યો. “ જુઓને, વળી ભગવાનની વાત કરે છે ? ખાસડે ને ખાસડે તાલજ પાડી નાંખવી જોઈએ. ”

“ ત્યારે તમે કહેવરાવશો તેમ કહીશ. એક બાઈ માણસ બીજું શું કરે ! ” તેણે તેના જેઠને કહ્યું.

વકીલને તો આ જ જોઈતું હતું. તેણે બધાને જતા રહેવા કહ્યું અને કરુપાણુના લાઈ સાથે ખાનગી મસલત કરી.

બીજે દિવસે કોર્ટના હોલ પાસે એક ઝાડની નીચે બીજાઓ સાથે રાહ જોતી ક્યારની યે તે બેઠી હતી. એટલામાં તેનું નામ મોટેથી બોલાયું અને તે સફાળી ઊભી થઈ. તેને પાંજરામાં લઈ ગયા. તેણે આસપાસ જે જોયું તેથી તે હેબતાઈ ગઈ. હોલના પશ્ચિમના ખુણા તરફ નજર પડતાં જ, તેની આંખ તેના ધણીની સ્થિર દષ્ટિ સાથે મળી. તે સળિયા પાછળ જંગલી જનવરની માફક ઊભો હતો. તેની દાઢી અને વાળ એટલા વધી ગયા હતા કે તે લાગ્યે જ ઓગળાય. એક ગરીબ ખેડૂતને સાચા ખૂની જેવા દેખાવા માટે બે મહિનાની જેલ પૂરતી છે.

“ આ બધું મારે લીધે જ, ” પાર્વતીને મનમાં વિચાર આવ્યો. તેને અપાર વેદના થવા લાગી. પાંજરામાંના સળિયાના આધારે તે માંડ માંડ સ્થિર ઊભી રહી શકી. ન્યારે કારકુન અચાનક બોલી ઊઠ્યો: “ સોગંદ ખા ” ત્યારે તો તેનું માથું પણ ભમવા માંડ્યું.

“ સોગંદ લ્યો. ”

“ ઇશ્વરને હાજર જણીને કહીશ તે સાચું કહીશ. હું તે સાંજે રાંધતી હતી.....” પૂજવાની રાહ જોયા સિવાય પાર્વતીએ બોલવા માંડ્યું.

“ જાબી રહે, ” ગુસ્સાથી કારકુન ફરી બોલી જાયો.

“ તે તેનો પાઠ બરાબર લણી ગઈ લાગે છે, ” ન્યાયાધીશ સરકારી વકીલ તરફ જોઈને કહ્યું.

“ એ ક્યાં લગી ટકવાનું હતું ? ”

આ જવાબથી ત્યાં ખૂબ હસાહસ થઈ રહી. સરકારી વકીલ ખૂબ મોટેથી હસ્યો અને બીજા વકીલો પણ જરા ધીમા અવાજે તેમાં લળ્યા. બચાવ પક્ષનો વકીલે ધીમેથી હસ્યો.

“ હું કહું એમ કહે, ” કારકુને સખ્તાઈથી કહ્યું. પાર્વતીને નવાઈ લાગી કે તેને તેના વકીલે તથા જેઠે જે બોલવાનું કહ્યું હતું તે ન કહેતાં તેને બદલે આ કારકુન જે કહે તે બોલવાનું છે કે શું ? પાર્વતીએ સોગંદ ખાધા અને પછી પ્રશ્નો પૂછવાનું કામ શરૂ થયું. તેઓ તેને વિચિત્ર અને કૃત્રિમ રીતે જે સવાલો પૂછતા તે તેને દર વખતે બરાબર સમજતા નહતા. તેણે કહ્યું: “ ઈસ્માઈલ આવ્યો ત્યારે હું રાંધતી હતી. તેણે ખોટી વાત કરી. હું તેથી ચમકી ગઈ. મેં એનું કહ્યું માન્યું ન હતું. એટલામાં મારો ધણી આવ્યો અને ગુસ્સામાં આવી જઈને તેણે મારા તરફ કોદાળા ફેંકી. હું બીકથી નાસી ગઈ. પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. પણ ઈજ્જત થવાથી લોહી નીકળતા માથાવાળા ઈસ્માઈલને દોડી જતાં મેં જોયો હતો. ” વકીલને ત્યાં આ પ્રમાણેની વાત નક્કી થઈ હતી.

“ જો હરામખોર ! ” કરુણાણે પિંજરામાંથી ખૂમ પાડી. હજીયે તેને આશા હતી કે તે કુઝમાન્ડુર હતો એમ પૂરવાર થશે.

પછી તેનો વકીલ તેની પાસે ગયો અને તેને શાંત કરવા તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું. કેસ પૂરો થયો ત્યારે એસેસરોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે કરુપ્પાણુ ખૂનની કેશીશ કર્યા માટે નહિ પણ સખત ઉશ્કેરણીમાં મહા વ્યથા બદલ ગુન્હેગાર છે. ન્યાયાધીશે ચૂકાદો આવતી કાલ ઉપર મુલતવી રાખ્યો.

ખીન્ને દિવસે કોર્ટ બેઠી ત્યારે એનો ચૂકાદો અપાયો. ન્યાયાધીશે જણાવ્યું :

“ હું એસેસરોના મનથી જુદો પડું છું, અને કરુપ્પાણુને ખૂનની કેશીશ માટે ગુન્હેગાર ઠરાવું છું. હું ખાદીરખાન અને ઈસ્માઈલને! પુરાવો સ્વીકારું છું કે તેઓ કરુપ્પાણુ પાસે લેણા હપ્તાની ઉધરાણી માટે ગયા હતા. તહોમતદાર દારુડિયો છે અને ગુસ્સામાં આવી જઈને તેણે પ્રાણધાતક હથિયાર વડે તેના પર હુમલો કર્યો અને માત્ર અકસ્માતથી જ અને ખીન્ન માણસો વચ્ચે પડવાથી ખાદીરખાન અને તેનો દીકરો મોતમાંથી બચી ગયાં. હું તેની સ્ત્રીની વાત માની શકતો નથી કારણ કે તેને આમાં હિતસંબંધ છે. અને ખાસ કરીને એટલા માટે કે તેણે મેજસ્ટ્રેટ પાસે જુદી વાત કહી હતી અને વળી પોલિસ પાસે જુદી જ વાત કહી હતી. ”

છેવટે તેણે તેને ૭ વરસની સખત મજૂરીની સજા કરી. વળી ન્યાયાધીશે પાર્વતી ઉપર જુદી સાક્ષી પૂરવાના ગુન્હા બદલ કેસ કરી સેન્કશન મેળવી શકાય કે કેમ તેનો વિચાર કરવા સરકારી વકીલને ભલામણ કરી.

કરુપ્પાણુ સજા સાંભળી ત્યારે તે ખૂબ પાડી બિઠ્યો :

“ રાંડે મને છેતર્યો. બેરી ન્યારે બેવડા નીવડે ત્યારે શું ધણી માત્ર જોઈ જ રહે ?

“ કેદીને લઈ જાઓ. ” ન્યાયાધીશે ફરમાવ્યું.

આ બધી લકીકત જણાવીને તે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી શકે છે એમ કહેતા કહેતા પહેરા ઉપરના સિપાઈઓ કરુપાણને લઈ ગયા.

૧૦

કેસ પૂરો થતાં પાર્વતીના જેઠકે બીજાએ તેને માટે જરાયે વિચાર ન કર્યો. મહા મુશ્કેલીએ તે રામપુરમ પહોંચી. પેલા વૃદ્ધ મુસલમાન સિપાઈને કાંઈક દયા આવતી હતી. તે તેને પાછી મૂકી ગયો.

“ તારે બધી સાચેસાચી લકીકત કહી દેવી જોઈતી હતી. અને તે પણ શરૂઆતમાં જ, ” તેણે કહ્યું. “ ન્યાયાધીશે તારી વાત સાચી ન માની કારણકે તે પહેલી કોર્ટમાં સાચું કહ્યું ન હતું અને અહીંઆ પણ તે ખરેખરી લકીકત કહી નહિ. ” પાવતી તેનું કહેવું સાંભળતી હતી પણ તેના શબ્દો ભાગ્યે જ તેના સમજવામાં આવ્યા. તેઓ રામપુરમ રાત્રે મોડા પહોંચ્યા. સિપાઈએ તેને તેના નાના મકાનના બહારના વરંડામાં સૂઈ રહેવા અને બીજે દિવસે સવારમાં તેના ભાઈને ત્યાં જવા કહ્યું. તે રાત્રે તેની આંખ મળી નહિ. ‘ હું મારી ભાભીને શું મોં બતાવીશ ? હવે તો બધું ખતમ થઈ ગયું છે. ભગવાને મારી સાચું જોતો નથી. હવે આ જીવતર કેમે કરી પૂરું થાય તો સારું. આમાંથી છૂટવાનો ઉપાય મારા હાથમાં છે. એ ઉપાય કોઈ લઈ

જાય એમ નથી. ' ધણા કલાકના ઉભાગરા પછી સવારના પ્હોરમાં તેના થકિલા મનને જરા આરામ મળ્યો. તે ઘોર ઊંઘમાં પડી ગઈ. સિપાઈ છ વાગે ઊઠ્યો અને તેને ધસધસાટ ઊંઘતી જોઈ તેને થયું: “ ધણીને જોલમાં મોકલી આ બાઈ તદ્દન સુખી થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. મૂરખ હોય તે આ ઘેરાંઓનો વિશ્વાસ કરે. ”

કોઈ બાળકનું રડતું સાંભળી પાર્વતી જાગી ઊઠી. જાણે તેનું બાળક દર્દથી ચીસ પાડીને રડતું હોય એવું તેને સ્વપ્નું આવ્યું. તેનું બાળક તો ક્યારનું મરી ગયું છે અને પોતે રસ્તા પર રઝળતી બીખારી બની ગઈ છે એમ સમજતાં કેટલીક ક્ષણો વીતી ગઈ.

તે બેડી થઈ અને જોયું તો એક નાનો કાળો છોકરો તેની સામે ઊભો છે અને મોં પર આંગળી રાખી બાળકની પેકે રડવાનો અવાજ કરે છે. તે વારાફરતી અચૂક રીતે માતાનો અવાજ અને બાળકના રડવાનો અવાજ કાઢતો હતો. પાર્વતીને બેડી થયેલી જોતાં જ તેણે તમાશો બંધ કર્યો અને એક પૈસો માગ્યો.

“ છોકરા, તારું ઘર ક્યાં છે ? ” પાર્વતીએ પૂછ્યું.

“ એક પૈસો આપો. ”

“ તારો બાપ કોણ છે ? ” પાર્વતીએ ફરી પૂછ્યું.

“ મને ખબર નથી, ” નાના છોકરાએ જવાબ આપ્યો.

“ તારી મા નથી ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ છે, પણ તે મને કુકર પાળનાર પાસે મૂકી વહી ગઈ છે. ”

“ તને ખબરવે છે કોણ ? ”

“ ખવરાવે છે ? હું જ. હું પૈસા લાવું છું પેલા ડુક્કરવાળાને આપું છું. કોઈકોઈ વાર તે મને છે, પણ ત્યારે હું એને પાછળથી પૈસા ચૂકવી આ

“ આ છોકરા જેવું રડતાં તું ક્યાં શીખ્યો ?

“ હું અને એક બીજો તાંજોર શીખેલા. મ આપો. મારે ડુક્કરવાળા પાસે જવું છે. ”

“ એ ડુક્કરવાળો કાણ છે ? ”

“ તે આ શહેરમાં આવ્યો છે. તે ડુક્કર અને વેચે છે. અમે એક ગામથી બીજો ગામ ફરત છીએ. ”

એટલામાં સિપાઈ બહાર આવ્યો અને ધમકાવી દાંડી કાઢ્યો.

“ એ તો ચોરો છે. હમણાં બધું જોઈ જાય પછી એ ટોળીનાં માણસો ચોરી કરે છે. તને આવી લાગે છે, ” તેણે કહ્યું.

“ ભગવાન તમારું ભલું કરે. તમે મારા બાપન સારી છે, ” તેણે કહ્યું અને તેનાથી રડી પડાયું.

સિપાઈને તેની જરાયે અસર થઈ નહિ.

“ તું તારા ભાઈને ગામ હવે જ, ” તેણે ક તાપમાં ન જવું હોય તો હમણાં હંડે પ્હોરે ચાલવા

પાર્વતી ખરે બપોરે, ભૂખી તરસી લોથપોથ થ તેના ભાઈને ઘેર પહોંચી. કડવા અનુભવ છતાં તેણે રાખી હતી કે ભાભી કંઈક પીગળી હશે. પણ અફસો પહેલાં જ સમાચાર પહોંચી ગયા હતા. તેનો ભાઈ ગયો હતો અને ભાભી ઘેર હતી.

“કમળત આવી પાછી !” તે બોલી ગઈ. “સંતાડ તારું કાળું મોં. પોતાના ધણીને ખાઈ જતી અને તરકડા સાથે વહી જતી કરક્ષા માટે આ કાંઈ ધરમશાળા નથી. મારા ધરમાં પેસીને મારા બોળા ધણીનું લોહી હું તને પીવા દઈશ ? હું ચે વસ્તારી છું. તારી સોખતમાં છોકરાંને ધડીબર પણ રખાય ખરાં ? ફર પાછી અને જેને ધરમાં ધાલ્યો હતો તેની સાથે રહે. અહીંઆ તારે માટે જગ્યા નથી.”

“લાઈ ! લાઈ !” નિરાશાથી વિહ્વળ થયેલી પાર્વતી લાઈ અંદર હશે એમ માનીને ખૂમ પાડી ગઈ. પણ તેને હાંકારો મળ્યો નહિ.

“ત્યારે તું પણ નહિ બોલે ? તેં પણ મને તરછોડી દીધી ?” તે બોલી ગઈ. “લગવાન ! તું કરે એ ખરું.”

તે હૈયાકાટ રડી અને બૂખી તરસી થાંકેલી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સૂર્ય પ્રચંડ તાપે તપતો હતો. પણ ન તો તેને તાપ લાગ્યો કે ન તો તેને બૂખ લાગી. તે ફક્ત લગવાનને જ ઓળખતી હતી અને સુકે ગળે અને હોઠે માત્ર તેનું નામ દેતી હતી. તે પાસેના ગામ તરફ ઝપાટાબંધ ચાલી. ત્યાં એક ડુંગરી હતી અને તેના ઉપર એક વિશાળ દહેરું હતું.

તે ડુંગરા ઉપર ચઢી. થોડાં ડગલાં ચાલી ત્યાં તે એટલી ચાકીને લોથ થઈ ગઈ કે પવતના ખડકથી થયેલા છાંયડા નીચે તે મૂર્છા ખાઈને પડી.

થોડાં વખત પછી તેને લાન આવ્યું. અને તેણે ફરીથી ચાલવા માંડ્યું. તે દહેરાં આગળ પહોંચી ગઈ પણ અંદર ગઈ નહિ. તે મૂર્તિને લાંબી થઈને પગે લાગી અને સ્તુતિ

કરી. તેના શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવી, તે જામી થઈ અને દહેરાંથી પણ ઊંચી આવેલી ટોચ ઉપર ચઢી.

ચઢાવ ઘણો મુશ્કેલ હતો. પણ તેનામાં જાણે નવું જોમ પ્રગટ્યું હતું. તે ટોચે પહોંચી. ફેર ચઢે એટલે જાચાઈ હતી અને પશ્ચિમની કોર ઉપરથી તેણે નીચું જોયું.

“ જગદંબા ! ક્ષમા કરજો. નારી ગોદમાં મને લઈ લે, ” એમ બોલીને અગાધ અવકાશમાં તેણે ઠેકડો માર્યો. કેવા આનંદ અને છૂટકારાની એ ક્ષણ ! પૃથ્વી અને આકાશ ચલિત થઈને ફરવા લાગ્યાં. હાથ ! કેવી ટાઢક, કેવું સુખ !

પછી ભયંકર ઘડાકો થયો, જેવો તેણે પહેલાં કદી નહિ સાંભળ્યો હોય. તેના માથામાં કંઈક ફાટ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. અને પછી શાશ્વત શાન્તિ. ,

પાર્વતીનો દુઃખી આત્મા પિંજરમાંથી જાડી ગયો.

ગૂજરાતનું પ્રગતિશીલ માસિક

પ્ર સ્થા ન

[તંત્રી : રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક]

સાહિત્ય, ધર્મ ને લોકજીવનની ચર્ચા કરતું, ચાલુ રાજકારણના પ્રશ્નો ઉપર રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી સમાલોચના કરતું, હુકામાં, હિંદુસ્તાનના અને ગૂજરાતના વિવિધ ચાલુ પ્રશ્નો ઉપર ચોક્કસ અને સરલ શૈલીમાં સર્વ જનના ઉપયોગમાં આવે એવું સાહિત્ય પ્રકટ કરતું

:: માસિક પત્ર ::

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૫-૦-૦

પરદેશના રૂ. ૬-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

‘પ્રસ્થાન’નો સત્કાર

‘પ્રસ્થાન’ વિષે મારો ઊંઘિા મત છે. ‘પ્રસ્થાન’ એક ઉચ્ચકોટિનું માસિક છે અને તેવાચકવર્ગના આદરને પાત્ર છે.

કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ

‘પ્રસ્થાન’ અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતી ભાષાની સુંદર સેવા કરી છે. અને હવે તો શ્રી. રામનારાયણલાલ અનન્ય નિષ્ઠાથી એને ખીલવવાના છે એટલે ‘પ્રસ્થાન’ પાસેથી જાહેર સેવાની ધણી આશા રખાય. શ્રી. રામનારાયણલાલના સંસ્કારી અધ્યયનનો નીચોડ ‘પ્રસ્થાન’ મારફતે પ્રગ્લને મળવાનો છે. એને વધાવી લેવામાં પ્રગ્લ પોતાનો સ્વાર્થ જ સાધશે.

કાકા કાલેલકર

વર્તમાન ગુજરાતમાં ‘પ્રસ્થાન’ નું સ્થાન મ્હને અનોખું જ લાગે છે, અને નૂતન ગુજરાતને વિક્રતા, રસિકતા, દેશ-ભક્તિ તેમ જ વિશાળ દષ્ટિ: એ સર્વનું આસ્વાદન કરાવનાર આવું બીજું ગુજરાતી પત્ર મ્હારા જાણવામાં અત્યારે નથી.

પ્રો. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા

ગંભીર, સર્વદેશી અને વિશાળ અનુભવથી રંગાયેલું વાચન જે કોઈ માસિક પ્રેર પાડતું હોય તો તે ‘પ્રસ્થાન.’

સાહિત્ય

‘પ્રસ્થાન’ ગુજરાતનાં બધાં માસિકોમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

પુસ્તકાલય

*

આવા પત્રના આપ ગ્રાહક નહિ થાઓ ?

સ ર સ્વ તી ॐ ગ્ર ન્થ મા લા

યો જ ના

ગુજરાતમાં જે ભવિષ્ય આવી છે તેને પોષે,
 ટકાવે અને વધારે; દેશાભિમાન વધારે; સ્વેચ્છ
 રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવામાં જોડતા સહગુણો
 ખાસે તે માટે જુદા જુદા દેશોમાં થયેલી ક્રાન્તિઓના
 ઇતિહાસ તથા ક્રાન્તિકારક મહાન પુરુષોનાં જીવન-
 ચરિત્રો; ઐતિહાસિક વાતોઓ; તેમજ ખેડૂતો, મજૂરો,
 કારીગરો અને સ્ત્રીઓ જે આજના જીવનમાં કચરાઈ
 રહેલાં છે તેમનાં જીવનમાં નવું જીવન પ્રગટ એવું
 સાહિત્ય આ ગ્રંથમાળા દ્વારા આપવામાં આવશે.
 ૬૨ મહિને ૪૮ થી ૧૪ પૃષ્ઠનું એક પુસ્તક અપાશે.

વાર્ષિક ૪૪ સંખ્યા લગભગ ૭૦૦;
 લવાજમ : હિંદમાં રૂ. દોઢ; પરદેશના રૂ. અઢી.

: તૈયાર થાય છે :

બજવાની વાતો

કરિયાની સફર

અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ

પ્ર સ્થા ન કાર્યાલય : અમદાવાદ

કુખાર્જના એજન્ટ : સી જમનાદાસની કું.

